

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

संन्याशाचा संसार.

गद्य-पद्यात्मक नाटक.

लेखक व प्रकाशक.

भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर.

कुंजविहारी, हाच मुलाचा बाप, नरकेसरी, रंकांचे वैभव,
लढाईनंतर, सत्तेचे गुलाम, इत्यादि नाटकांचा कर्ता.

सोल एजंट-एम्. व्ही. आगाशे.

बुकसेलर व पब्लिशर, पुणे सिटी.

सर्व हक्क स्वाधीन.

(सन १९२०)

किंमत १ रुपया.

7217

7217

7217

हे पुस्तक घर नं. ३८८, गिरगांवरोड, मुंबई येथे इंदुप्रकाश छापसान्यात
रा. रा. दामोदर सांवळाराम चंदे यांनी छापिले, व रा. रा. भार्गवराम
विठ्ठल बरेकर यांनी माहीम येथे प्रसिद्ध केले.

या पुस्तकासंबंधाने सर्व हक्क प्रकाशकाने आपणाकडे ठेविले आहेत.

एकोणीसशें एकोणीस सालाच्या अखेरच्या आठवड्यांत

—अमृतसरस्तटाकीं—

भारतवर्षीय राष्ट्रीय सभेच्या मंडपद्वारीं

भारतवर्षाच्या प्रतिनिधींच्या स्वागतार्थ सिद्ध झालेले सिद्धपुरा

आणि

राष्ट्रीय सभेच्या आरंभाच्या शुभप्रसंगीं भारतवर्षाच्या

उच्चतम व्यासपीठावरून

‘संन्याशाचा संसार’ पुकारणारे

स्वामी श्रीश्रद्धानंदजी

यांच्या चरणीं समर्पण.

श्रीचरणांकित.

भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर.

आभार.

ताराख पंचवीस सप्टेंबर एकोणीसशें एकोणीस गुरुवार रोजी रात्रो मुंबई मुक्कामी व्हिक्टोरिया थिएटरांत ललितकलादर्श नाटक मंडळीकडून प्रस्तुत नाटकाचा पहिला प्रयोग झाला. त्यावेळीं काम करणारांचीं नांवां निशी येणप्रमाणें:—

- विदुमाधव. रा. यशवंत विठ्ठल पिंगळे.
 श्री. रा. महादेव बाळकृष्ण वालावलकर.
 डेव्हिड. रा. केशव विठ्ठल भोंसले.
 किशोरी. रा. व्यंकटेश बळवंत पेंढारकर.
 सुब्रह्मण्य. रा. श्रीभद्र विष्णु जोशी.
 दुलारी. रा. रामचंद्र कुशाबा गुळवणी.
 गुलेळू. रा. दत्तात्रय नारायण कुळकर्णी.
 मालन. रा. रघुनाथ अण्णाजी इनामदार.
 पुट्टू. रा. गोपाळ वासुदेव गुत्तीकर.
 ममता. रा. रघुनाथ गोविंद शितूत.
 शास्त्री वगैरे रा. नारायण गणेश विजापुरकर, रा. पांडुरंग बापूजी रेगे, रा. श्रीधर महादेव देशमुख, बाळकृष्ण व तुकाराम बाबु धारगळकर, शंकर नारायण जोशी, रामचंद्र गणपत जाधव वगैरे.
- स्टेज मॅनेजर— { रा. दत्तात्रय गणेश सोहनी.
 { रा. बाळकृष्ण मोरेश्वर जोशी.
 पेटीवाले— { रा. मास्ती रामचंद्र पोवार.
 { रा. दत्तात्रय गोपाळ जोशी.
 तबलजी— { रा. बळवंत दादा रुकडीकर.
 { रा. यशवंत रामजी शिंदे.
 पेंटर— रा. पांडुरंग श्रीरंग हळदणकर.
 मॅनेजर— रा. केशव रामकृष्ण शितूत.

या सर्व सदग्रहस्थांनी आपआपलीं कामें अत्यंत परिश्रमपूर्वक करून प्रयोग यशस्वी केला, याजबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

सद्ग्रहस्थांनी सार्वत्रिक लोकप्रियतेची शंका उत्पन्न करणाऱ्या पतितपरावर्तनासारख्या विषयावरील नाटक हातीं घेऊन, अनुरूप साजसजा आणि वेष्टभूषणें यांची माझ्या इच्छेनुरूप जोड देण्याकरितां भरपूर व्यय करून नाटक सुंदरस्वरूपांत रंगभूमीवर आणून यशस्वी केलें व स्वतः नाट्य प्रसंगांची निवड करून फोटो काढून दिले याजबद्दल ललितकलादश नाटक कंपनीचे मालक सुप्रसिद्ध नट रा. केशवराव भोंसले यांचा मी फार आभारी आहे.

संदेश, इंदुप्रकाश व हिंदु मिशनरी या पत्रांनी आपले स्पेशल अंक काढून मला ऋणायित करून ठेविलें आहे. मुंबई व पुणे येथील प्रेक्षकवर्गाच्या गोड ऋणांतून तर मी केव्हांही मुक्त होऊं इच्छित नाहीं.

प्रस्तुत नाटक लिहून रंगभूमीवर आणलें जात असतांना माझे मित्र रा. यशवंत नारायण टिपणाम, रा विश्वनाथ गोपाळ शेट्टे, रा. विश्वनाथपंत थत्ते, रा. मनसुखराम आनंद घुमे, रा. पुरुषोत्तमराव जयवंत, रा. बळवंतराव पेंडसे, रा. व्यंकटराव पेंढारकर, रा. एकनाथ नारायण वाड, रा. आत्माराम धोंडो कापडी प्रभृति मित्रांनी मला जें परोपरीनें सहाय्य केलें, त्याजबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

इंदुप्रकाश प्रेसचे मालक रा. दामोदरशेट्टे वंदे यांनी आपल्या स्वभावसिद्ध प्रेमळपणानें या पुस्तकाच्या मुद्रणाचें काम निस्वार्थतेनें करून दिलें; म्हणूनच आज हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें जात आहे. फोटोचे ब्लॉक अशाच रितीनें करून देणारे मनोरजन प्रेसचे मालक रा. मित्र यांचाही मी फार आभारी आहे.

प्रस्तुत नाटकांत पुढूपंडिताचें काम करणारे नट रा. गोपाळराव गुप्तीकर या ब्राह्मण गृहस्थांचा श्रीमती सुंदराबाई चुटेकर या मराठा मुलीशीं हिंदु-मिशनरी संस्थेच्या विद्यमानें हें नाटक रंगभूमीवर आल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं मिश्र-विवाह झाला, ही गोष्ट येथें स्मरणार्थ नमूद केल्यास अस्थांनीं होणार नाहीं.

पार्वतीबाईची वाडी, म.हीम.

तारीख १ मे १९२१.

} मार्गवराम विठ्ठल वरेरकर.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

संन्याशाचा संसार.

नान्दी.

(हर हर शिव)

जय जय नरसुंदर नरेंद्र गुरुवरा ।
धर्म-धरा-क्षितिजि सत्वांशु उदितकर ॥ ४ ॥
स्वधर्माभिमानी, विधर्म सम गणी ।
जार्गि समता मांडी सुधीर ॥ १ ॥

(जैजै जगजीवन)

आला उदया रावे नटवर कलियुगांत ।
खलमति करित शांत ॥ ४ ॥
जो हर उदासीन हरिच्या ध्यानं रमे ।
तो धरि मनुजवेष जगतीं या विरमे ।
पूर्वा पश्चिमा सभरसें मिळया ॥ १ ॥

अंक पाहिला.

स्थळ-नीलाचल मठ.

(प्रवेश पाहिला.)

(सुब्रह्मण्य शास्त्री व त्रिंदुमाधव शास्त्री.)

त्रिंदुमाधव. जुनी पिढी आपल्या जुन्या समजुती झुगारून घायला
त्तयार झाली असताही, नव्या पिढीतील तरुण लोक मनाची अनुदारता
दाखवू लागले आहेत हे कशाचं लक्षण बरं ?

सुब्रह्मण्य. हें तरुण पिढीच्या जुनेपणाचं लक्षण. बिंदुमाधवजी, समाधिस्त श्रींच्या हातून असला अत्याचार होईल असं आम्हांला केव्हांही वाटलं नव्हतं. एका अनाथ मुलाच्या शिक्षणाचा खर्च संस्थानांतून चालविला जातांना तेंच मूल पुढं श्रींच्या गादीवर बसेल अशी शंका सुद्धां आपल्या मनांत आली नाहीं; आणि शेवटीं श्रींनीं आपली गादी भ्रष्ट करण्याकरितां आंग्ल विश्वविद्यालयाची शेवटची परिक्षा देणाऱ्या त्यागराज अय्यरला आपल्या गादीवर बसविलं. समाधि घेतांना श्रींचें मस्तक ठिकाणावर होतं ना ?

बिंदुमाधव. हा प्रश्न विचारतांना मात्र तुमचं मस्तक ठिकाणावर नाहीं खास. अहो सुब्रह्मण्य शास्त्री, श्रींच्या दूरदृष्टीचा तुम्हांला पूर्ण परिचय होता ना ? एवढ्या चाळीस वर्षांच्या कारकीर्दींत श्रींच्या हातून किती चुका झालेल्या तुम्हीं पाहिल्या आणि ऐकिल्या ? मला वाटतं त्यागराजाच्या मत्सरमुळंच तुमच्या तोंडून असे उद्गार निघत असले पाहिजेत.

सुब्रह्मण्य. त्यागराजाविषयीं मला मत्सर वाटणं साहजिकच आहे. आज जी गादी त्याच्या स्थापनेनं भ्रष्ट झाली आहे तिजवर खरा अधिकार माझा होता. कशाही कारणानं कां असेना—पण तो गेला आणि त्याबरोबरच मीही गेलों असतों—

बिंदुमाधव. तुम्हीं जाणं मुळींच इष्ट नव्हतं. तुमच्या जाण्यानं नीला-चलपीठाचं फारच मोठं नुकसान झालं असतं. नवीन शंकराचार्यांना समवयस्कच सर्वाधिकारी पाहिजे होता.

सुब्रह्मण्य. आणि म्हणूनच तुम्हीं ती जागा नाकारली वाटतं. छे; छे; एवढ्याच कारणासाठीं जर तुम्हीं ती जागा नाकारली असेल तर तुम्हींच माझं नुकसान करण्यास कारणीभूत झालांत असं म्हणावं लागेल.

बिंदुमाधव. सर्वाधिकारी होण्यांत नुकसान ? तें कसं काय ?

योजना केली आहे. किशोरीच्या स्वर्गीय प्रेमावरसुद्धां लथ मारून या गादीवर जो मी पाय ठेवला तो तुझ्यासारखे ख्रिस्ती हिंदु व्हावेत म्हणूनच. डेव्हिड, किशोरीला तूं पाहिलं नाहीस. तिला पाहिलं असतंस तर तुझं देखील तिच्यावर प्रेम जडलं असतं. किशोरी म्हणजे प्रेमाची किशोर-मूर्ति आहे. मी संन्यास घेऊं नये, यासाठीं पहिल्यापासून बिंदुमाधव गुरु-जींकडे तिनं केवढा वितंडवाद चालवावा, त्यानीं तिची परोपरीनं कशी समजूत घालावी, त्यागाच्या समर्थनासाठीं मीही किती प्रमाणं दाखवावीं, पण त्या प्रेमाच्या मूर्तीचं कधीही समाधान होऊं नये. त्या कालाची आठवण होतांच अजूनही माझ्या हृदयाला थरकांप सुटतो. त्या प्रेमस्वरूप बालिकेच्या सुकुमार प्रेमावर माझ्या संन्यासामुळं जो वज्राघात होणार आहे त्याची कल्पना येतांच मी कासावीस होऊं लागतो. डेव्हिड, एवढा हा स्वार्थत्याग करून ज्या गादीवर मी बसलों, ती गादी—त्या गादीची परंपरा—तुझ्या परावर्तनाच्या आड येऊं लागली तर पुरुषार्थाचा प्रभाव तो काय राहिला ? मिजं नकोस, तूं हिंदू झालेला पाहिल्याखेरीज मी हा देह सोडणार नाहीं.

डेव्हिड. हिंदु ? नुसता हिंदु ? नाहीं—त्यागराज, मी ब्राह्मण आहे. मी महाराष्ट्रीय कोकणस्थ ब्राह्मण आहे. मी ब्राह्मण आहे; म्हणूनच मला ब्राह्मण झालं पाहिजे. नाहींतर आर्यसमाज मला मोकळा होता, ब्रह्मोसमाजानंही मला दूर लोटलं नसतं. पण मला माझं ब्राह्मणत्व पाहिजे आहे. नुसता हिंदु झाल्यानं माझं समाधान होणार नाहीं. हिंदू काय व्हायचं ? मी हिंदू आहेच, हिंदुस्थानांत जन्म घेतलेली प्रत्येक व्यक्ती—मग ती वाटेल त्या धर्माची कां असेना—ती हिंदू आहेच आहे. तिचं परावर्तन करूं म्हणणं म्हणजे सूर्याला दिवटी दाखविण्यासारखं आहे.

श्री० तुझं म्हणणं अक्षरशः खरं आहे. तूं ब्राह्मणच आहेस. तुझीं मातापितरंही ब्राह्मणच होतीं. ब्राह्मणत्वला विहित असंच त्यांचं आचरण

होतं. तुझं आचरणही तसंच आहे. तूं ब्राह्मणच आहेस, असं हा नीलाचलपीठाचा शंकराचार्य तुला मुक्तकंठानं सांगत आहे. (किशोरी येते)..

किशोरी. नीलाचलपीठाचा शंकराचार्य? अहो नीलाचल पीठाचे शंकराचार्य, पूर्वीचं आसन आपण विसरलांत वाटतं?

श्री० नाही. किशोरी, तेंही मी विसरलों नाहीं.

डेव्हिड. अं ! हीच किशोरी ?

श्री० डेव्हिड, तूं दचकलास कां ? किशोरी ती हीच.

किशोरी. अजून किशोरीची ओळख आहे तर ? त्यागराज, आपण आज हे कुठं बसलां आहांत ?

श्री० हें शंकराचार्यांचं सिंहासन आहे.

किशोरी. किशोरीच्या हृदयसिंहासनापेक्षां हें शंकराचार्यांचं सिंहासन जास्त महत्वाचं आहे तर ! त्यागराज, तुमच्या मस्तकावर हें काय आहे ?

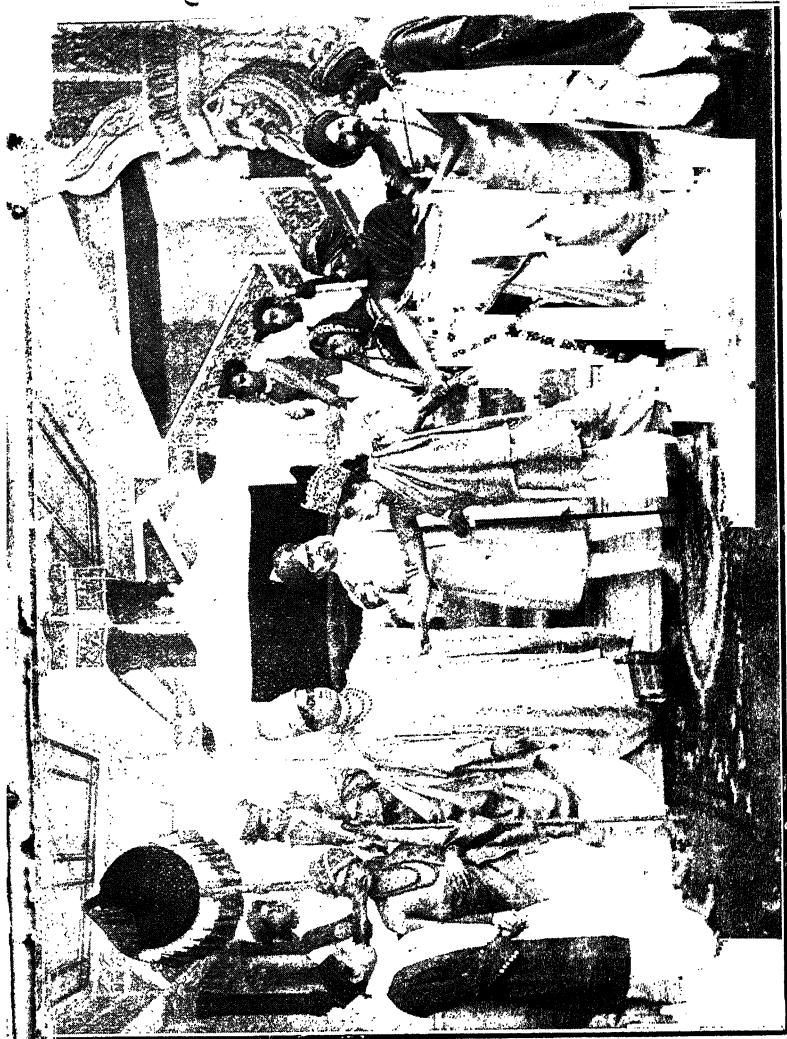
श्री० हा शंकराचार्यांचा मुकुट आहे.

किशोरी. किशोरीच्या प्रेमाच्या हिऱ्यापेक्षां जास्त मूल्यवान् हिरे त्या मुकुटांत खचले आहेत वाटतं ? हें महावन्न देखील शंकराचार्यांचं वाटतं ? खरंच, किशोरीच्या बाहुपाशापेक्षां हा सोन्याच्या तंतूनीं विणलेला गळफास फारच मृदु असला पाहिजे.

डेव्हिड. त्यागराज, मी येतों आतां.

श्री० बरं तर. पण डेव्हिड, थोडा वेळ थांबलास तर नाहीं कां चालणार ?

डेव्हिड. छे: छे:; आतां मला गेलंच पाहिजे. उशीर झाला तर मिशनहाऊसचे दरवाजे बंद होतील. रेव्हंड जोसेफ गुल्लूसोहेवांची शिस्त फार कडक आहे.

श्री—बस्स, हा अधिकाऱाचा अतिक्रम बस्स झाला.
The Manranjan Press, Bombay.

सुब्रह्मण्य—मी तुझ्या प्रेमाचा दास.

कपाळावरील भस्माचे पट्टे, गळ्यांतील रुद्राक्षांच्या माळा, मुखांतील अखंड वेदघोष दिसून येतांच काळ्याकुट्ट हृदयाला भरगच्च शाल-जोडीखाली झांकणाऱ्या एखाद्या नीतिभ्रष्ट पंडिताला पुराणकालीन ऋषींचा अवतार म्हणावं लागेल; आणि समाजसेवेसाठी किंवा देशकार्यासाठी पूर्ण स्वार्थत्याग करणाऱ्या आंग्लवेषध्याऱ्याला अगर प्रत्यक्ष एखाद्या आंगलालाही अपमानित करणं भाग पडेल. असंच ना ?

सुब्रह्मण्य. दोन्ही पोषाखांत दोन्ही भिन्न स्वभावाचे लोक असतात. नाही असं नाही. पण पोषाखानंच काय बिघडतं ? जुना पोषाख सर्वच ठिकाणी अनीतिमत्तेचा द्योतक नसतो !

बिंदुमाधव. मीही तेंच म्हणतो. पोषाखानंच काय बिघडतं ? नवी चाल काहीं सारीच भ्रष्टाकाराची निदर्शक नसते ! त्यांतूनही संन्याशाला कसलंच बंधन नाही. त्यानं अमूकच पोषाख वापरावा आणि अमुकच वापरून नये असा निर्बंध घालतां येणार नाही. अनादिकाज्ञापासून संन्याशाचा वेष काहीं एकाच स्वरूपाचा राहिलेला नाही. काल बदलत आहे, तशी चालही बदलत आहे. त्यांत फक्त राष्ट्रीयत्व घालविलं नाही म्हणजे झालं.

सुब्रह्मण्य. आधी परंपरा कायम राखली पाहिजे. परंपरेच्या स्थायित्वासाठी केव्हां केव्हां बऱ्यालाही वाईट म्हणावं लागणार. (दुलारी येते)

दुलारी. परंपरेच्या स्थायित्वासाठी श्रींनी मात्र आज भलतंच काहीं तरी केलं.

सुब्रह्मण्य. कोण ? दुलारी ? तू इकडे मठांत कुणीकडे ?

दुलारी. मी ? मी आतां मठांत कां येऊं नये ? श्रींनी आजपासून मठाचं द्वार सर्वत्रांना मोकळं केल्याची घोषणा फिरविली आहे.

सुब्रह्मण्य. केव्हांची ही घोषणा ? आणि दिली तरी कुठं ? श्री या-वेळीं तर मठांत नाहीत. मघाच ते नदीतटाक्रीं सायंस्नानासाठी गेले आहेत.

दुलारी. खान करून परत येतांना एका अतिशूद्राच्या घरी श्रींनी हा हुकूम सोडला.

सुब्रह्मण्य. काय म्हणतेस ? अतिशूद्राच्या घरी ?

दुलारी. होय बरं. अतिशूद्राच्या घरी पाद्यपूजेला गेल्यावेळींच त्यांनी असं सांगितलं. इतक्यांतच ते इथं येतिल. त्यावेळीं डेव्हिडलाच विचारा सारी हकिकत.

सुब्रह्मण्य. डेव्हिड श्रींच्या बरोबर ? काय म्हणतेस दुलारी ? आणि तो त्यांबरोबर या मठांत येत आहे ? नाही—मी त्याला या मठाची पायरी चढू देणार नाही. आचार्यांचं पवित्र स्थान विधर्मीयाच्या स्पर्शानं मी भ्रष्ट होऊं देणार नाही.

बिंदुभाधव. काय म्हटलंय दुलारी, श्रींनी अतिशूद्राकडून पाद्यपूजा घेतली ? हं ! एकंदरीत कार्याला प्रारंभ करण्याचं धाडस आज योग्यवेळीं योग्य जागींच झालं, यांत कांहीं शंका नाही.

सुब्रह्मण्य. योग्य वेळीं ? योग्य जागीं ? खरंच, हीं संध्याकाळची राक्षसी वेळा धर्मभ्रष्टेच्या अधिवेशनाला अनुरूपच आहे. त्यांतूनही अतिशूद्राच्या घरी ! वाः ! आज शंकराचार्यांच्या पवित्र पीठाचा उद्धार झाला खरा !

दुलारी. अगदीं हेच उद्धार श्रींनी त्यावेळीं काढले.

सुब्रह्मण्य. म्हणजे ? धर्मभ्रष्टेचा उल्लेख करून त्यांनीं अशी घोषणा केली काय ?

दुलारी. तेवढा शब्द मात्र बदलला होता खरा. ते म्हणाले—

पद. (थारो भरोसो मने भारी—या चालीवर.)

रूढी विनाशी उषा आली । ही आतां । कीं सविता हा ये निशिकालीं ॥ ५ ॥

या बालभारता । संन्यासी व्हावा ज्ञाता । विपदमया जनजालीं ॥ १ ॥

विंदुमाधव. ही पहा श्रींचीच स्वारी इकडे येत आहे—(श्री, डेव्हिड व इतर शास्त्रीमंडळी लवाजम्यासह प्रवेश करितात.) नीलाचल पीठाचा विजय असो.

श्री. तथास्तु. पाहिलंस डेव्हिड, आजच्या आरंभिलेल्या कार्याला गुरुजींकडून हा अनाहुत आशीर्वाद मिळाला.

विंदुमाधव. हा आशीर्वाद अनाहुत नाही. पाद्यपूजेची सर्व हकिकत दुलारीनं आतांच आम्हांला सांगितली.

श्री. गुरुजींची अनुमति मला शिरसा बंध आहे; पण सुब्रह्मण्य, तुम्ही उगी कां? नीलाचलपीठाचे सर्वाधिकारी पीठावर रथ तर झाले नाहीत ना?

सुब्रह्मण्य. मर्यादेचा अतिक्रम होत असेल तर श्रींनी त्याची क्षमा करावी. पण एक प्रश्न विचारायचा आहे. हा विधर्मी आचार्यांच्या मठांत कसा आला? सर्वांना मुक्तद्वार करतांना श्रींनी विधर्मीयांच्या सह-वासानं आम्हांलाही भ्रष्ट करण्याची योजना केली आहे का?

श्री. विधर्मी? कोण विधर्मी? या सर्व मंडळींत मला तरी कुणी विधर्मी दिसत नाही.

सुब्रह्मण्य. कुणीही विधर्मी दिसत नाही? असं. अतिदूरचाकडून पाद्यपूजा घेऊन येतांना श्रींनीही धर्मांतर केलं वाटतं!

श्री. माझे धर्मांतर एकदांच झालं आहे. आतां मला पुनः धर्मांतर करण्याची जरूरी राहिली नाही. संन्यास घेतांना ज्यावेळीं स्वतःचं श्राद्ध करून मी माझ्याच पायावर पिंडदान केलं, त्याच वेळीं माझीं धर्मबंधनं तुटून गेलीं, सर्वधर्मांचा मी झालों, सर्व धर्म माझे झाले, त्याच वेळीं सर्वधर्मीयही माझ्याच धर्माचे बनले.

सुब्रह्मण्य. हें नुसतं लपंडावाचं भाषण आहे. (डेव्हिडकडे बोट दाखवून) हा-हा विधर्मी या मठांत कां आला?

श्री. कोण ? हा ? हा विधर्मी कसा ? याच्या, माझ्या किंवा तुमच्या धर्मांत मुळींच भिन्नभाव नाही. हा जसा जन्माला आला, तसेंच तुम्ही आणि मी जन्मलों. याला जगण्यासाठी जसं अन्न पाहिजे, तसंच तुम्हाला आणि मलाही अन्नच जगवितें. याला जसं मरण येणार, तसाच मरण्याचा धर्म तुमच्या आणि माझ्या ठायीही आहे. मग सुब्रह्मण्य, हा विधर्मी कसा ?

सुब्रह्मण्य. हा खिस्ती आहे.

श्री. खिस्ती मनुष्य नव्हे काय ? खिस्त्याला मन नाही का ? बुद्धि नाही का ? अहंकार नाही का ? मानवधर्माचा कोणता अंश तुमच्यापेक्षां याच्याठायी कमी आहे तें मला सांगा पाहूं ?

सुब्रह्मण्य. कां बरं ? हा खिस्ताचा अनुयायी आहे.

विंदुमाधव. आणि आम्ही कृष्णाचे अनुयायी आहोंत. भेद काय तो फक्त नांवाचा. असंच ना ?

श्री. बोला सुब्रह्मण्य, हा मनुष्यच आहे ना ?

दुलारी. आणि तुम्हीही मनुष्यच आहांत. ना ?

सुब्रह्मण्य. होय. मी मनुष्यच आहे आणि हाही मनुष्यच आहे. पण मी हिंदू आहे आणि हा बाय्या

श्री. हं-खबरदार. धर्मविद्वेषाचं वेड पसरविणारे असले शब्द आतां बंदच झाले पाहिजेत. निदान माझ्या सर्वाधिकार्यांच्या तोंडीं तरी ते येतां कामा नयेत. सुब्रह्मण्य, हा दुराग्रह सोडण्याचा काल आतां आला आहे असं नाही का तुम्हाला वाटत ? दिवसेंदिवस कमी होणारं आमचं संख्याबल भरून काढण्याकरितां तरी आम्ही ज्यास्त उदारपणा दाखविला पाहिजे. ते दिवस आतां जात चालले आहेत. कारण -

पद (उदतन धितालि तनों या चालीवर.)

अविरत जगति पिरे कालमान । शशि रवि तारकाहि । अडवि
त्यांतें कोणी एसा नाही ॥ ध्रु. ॥ सदवनासि सदभिमान दे उगम
धी निगम । सज्जनमन दुर्जनगण धिक्कारित, जग सन्मनि-
शांत-दान्त व्हाया ॥ १ ॥

डेविहड. उदारता किंवा अनुदारता वाजूला ठेविली तरी माझ्या-
सारख्या निष्कारण बहिष्कृत झालेल्या व्यक्तीची अनुकंपा तरी आली
पाहिजे. मी खिस्ती आहे हा काही माझा अपराध नाही. मी अजून
ब्राह्मण झालों नाही, याजबद्दल मात्र कोण जबाबदार आहेत हें तुम्हींच पहा.
कारण—

पद-(दारादीं दारादीं-या चालीवर)

विटला या जगा विफलाश परधामि । निजलोक सहवास मुकला
स्वानुगामि ॥ ध्रु. ॥ निजधर्म निजनाम । फिश्नि वरि स्वधाम ।
स्वजनि रति तयासि अनुताप सानुकार्मि ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्य. सर्वांनाच हल्लीं ब्राह्मण व्हावंसं वाटतं; पण ब्राह्मण
होणं काहीं सोपं नाहीं.

दुलारी. विश्वामित्रासारख्या एका कष्ट्या क्षत्रियाला तें साध्य
झालं होतं.

सुब्रह्मण्य. सारेच काहीं विश्वामित्र नाहीत. विश्वामित्राचं नांव
वेणं सोपं आहे, तितकं विश्वामित्र होणं सोपं नाहीं. म्हणे विश्वामित्र !
विश्वामित्राच्या कालांत बायकासुद्धां तुझ्यासारख्या धर्मकार्यांत लडबुडत
नव्हत्या. त्यावेळीं—

दुलारी. मग गागीं, मैत्रेयी, सुलभा, कात्यायनी, केव्हांच्या आणि
कोण? सुब्रह्मण्य, तुम्हां पुरुषांची ही शेखी फुकट आहे. हिंदुधर्माला
आम्हीं बायकांनींच जगविलं आहे आणि आतां त्यांत क्रांतिही आम्हीं
बायकांच करूं.

डेव्हिड. माझ्या परावर्तनाला कारणीभूत होणारी कुणीही व्यक्ति असली तरी मला ती प्रियच वाटणार. मग ती स्त्री असो— पुरुष असो, स्वधर्मी असो—विधर्मी असो, स्वदेशी असो किंवा विदेशी असो, मला ती सारखीच वंघ होईल.

सुब्रह्मण्य. हिंदुधर्माची परंपरा निर्मळ आणि निर्भळ राखण्याकरितां आम्हीं कुडीत प्राण असेपर्यंत शंकराचार्यांना सुद्धां वेदरकार आडवे जाऊं.

श्री. हिंदुधर्माची परंपरा निर्मळ राहावी, हाच उद्देश प्रत्येकानं—शंकराचार्यानंसुद्धां नित्य मनांत वागविला पाहिजे; आणि त्याच उद्देशाच्या समर्थनासाठीं या मठाचा दरवाजा आज सर्वांना मोकळा ठेवण्यांत आला आहे.

सुब्रह्मण्य. विधर्मीयानां सुद्धां काय ?

श्री. सान्या मानवसमाजाला इथं मुक्तद्वार आहे.

सुब्रह्मण्य. नाही. या घोषणेला मी प्रतिबंध करणार. डेव्हिड, आतांच्या आतां तूं इथून बाहेर गेलं पाहिजेस.

विंदुमाधव. सुब्रह्मण्य, हा श्रींचा उपमर्द होत आहे.

सुब्रह्मण्य. ग-ची बाधा झालेल्या धर्मभ्रष्ट श्रींना न जुमानण्याची मीही आजपासून प्रतिज्ञा करीत आहे.

विंदुमाधव. हं—हं—सुब्रह्मण्य, बोलण्यापूर्वी कांहीं विचार करा.

सुब्रह्मण्य. पूर्ण विचारा अंतीच मी बोलायला प्रारंभ केला आहे. ज्यावेळीं श्रींनीं पूर्वपरंपरा सोडून बंगाली संन्याश्याचं अनुकरण करून आपला वेष जमविला त्याचवेळीं माझे डोळे उघडले पाहिजे होते. त्यावेळीं केलेल्या चुकीचा परिणाम मला आज भोगावा लागला. स्वतःच्या मनाविरुद्ध आज प्रत्यक्ष श्रींचा मला चारचौघांत अपमान करणं भाग पडलं आणि आतांही जर मी स्वस्थ राहीलों तर पुढं याहीपेक्षां भयंकर

अत्याचार करणं मला अपरिहार्य होईल. डेव्हिड, मठाच्या बाहेर हो. बिंदुमाधवजी, उद्यांच्या सूर्योदयापूर्वी मठभूमीच्या शुद्धीकरणाची व्यवस्था झाली पाहिजे.

श्री. ये डेव्हिड. इथं माझ्या शेजारी बैस.

सुब्रह्मण्य. डेव्हिड, आधी मठाबाहेर हो.

श्री. डेव्हिड मठाबाहेर जाणार नाही. त्याला मी बोलावून आणलं आहे आणि माझ्या अनुमतीशिवाय त्याला मी इथून जाऊ देणार नाही.

सुब्रह्मण्य. नाही—हा उपमंद मी सहन करणार नाही बाट्यांना उराशी कवटाळून धरून शंकराचार्य जरी बुडू लागले तरी त्यांचा सर्वाधिकारी त्यांना तारण्यासाठी, या बाट्याला धरून असा खेचून— (डेव्हिडचा हात धरतो).

श्री. बस्स. हा अधिकाराचा अतिक्रम बसस झाला. या मठांत सर्वाधिकारी अजून शंकराचार्यांच्या मुकुटावर बसले नाहीत आणि यापुढंही बसणार नाहीत.

सुब्रह्मण्य. तर मग असल्या भ्रष्ट झालेल्या गादीचं सर्वाधिकारित्व हा सुब्रह्मण्य अस्सं झुगारून जाणार. (जातो).

श्री. गुरुजी, आपणच आतां त्यांची जरा समजूत घाला. दुलारी, तूही जाऊन त्यांना चार शब्द सांग. इतर कुणापेक्षांहि तुझ्या शब्दाला ते जास्त महत्त्व देतील. (दोघे जातात.)

डेव्हिड. मला वाटतं, मी आतां जावं हेंच बरं.

श्री. कां बरं?

डेव्हिड. आपल्या संस्थानच्या व्यवहारांत माझ्यामुळे निष्कारण भेद होऊं पहात आहे, याचं मला फार वाईट वाटतं. सर्व बाजूनं मी बहिष्कृत झालोंच आहे, मग माझ्यासाठी इतरांना तरी कष्ट कां व्हावे ?

श्री. छे: छे: असं म्हणू नकोध. तुझ्या परावर्तनासाठी मला ही शंकराचार्यांची गादी सोडावी लागली तरीही ती मी मोठ्या आनंदानं सोडीन. शंकराचार्य ही संस्था जगत्कार्यासाठी आहे—व्यक्तिविषयक स्वार्थासाठी नव्हे. तुझं अभीष्ट साध्य होण्यांत हिंदुस्थानचं कल्याण आहे. हिंदुधर्माचं कल्याण आहे—अखिल हिंदुमात्राच्या राष्ट्रीय भावनेचं परमावर्त्तीचं कल्याण आहे. ही गोष्ट अजून सर्वत्रांना पटली नाही आणि मनाची उदारता जागृत झाल्याशिवाय ती पटणार नाही. अशी जागृति घडवून आणणं हें माझं शंकराचार्य या नात्यानं प्रमुख कर्तव्य आहे. तें बजावण्याला मी चुकलों तर मला हा जो अकल्पित सन्मान मिळाला आहे, त्याला मी पूर्णपणें अपात्र ठरेन.

डेव्हिड. माझ्यासाठी कुणाकुणाला किती किती कष्ट पडणार आहेत, देव जाणें! श्रींना माहितच आहे—

श्री० थांब डेव्हिड, सन्मानाच्या भडिमाराला मी इतका कंटाळून गेलों आहे कीं, एका व्यक्तित्व तरी मला एकवचनार्थी संबोधाय, अशी भयंकर तळमळ मला लागली आहे. तूं आणखी मी सहाध्यायी आहोंत. पहिल्यापासून आपण त्याचप्रमाणं एकमेकांना संबोधित आलों आहोंत. आपण समवयस्क असल्यामुळं जें नातं अजूनपर्यंत पाळीत आलों तेंच पुढं चालवीत जाऊं. भारतवर्षातील अखिल विद्वज्जनसमूहाचा पीठाधीश शंकराचार्य डेव्हिड जोशीचा त्यागराजच राहिला पाहिजे.

डेव्हिड. नका, नका, मला स्पर्श करूं नका. मी विधर्मी आहे. त्यागराज, मी कोण आहे ? खरोखर मी कोण आहे, हें अजून मला कळत नाही. संकटाच्या फेऱ्यांत सांपडून माझे वडील गंगाधरपंत जोशी खिस्ती झाले. ज्या आशेनं ते खिस्ती झाले ती आशा तर सफल झालीच नाही. सरकारी पैशाच्या अफरातफरीच्या खोऱ्याच आरोमावरून खिस्ती झाले, तरीही त्यांना दोन वर्षे कारागृहवास भोगावा लागला. त्यानंतर माझा

किशोरी. हे खिस्ती आहेत वाटतं ? मी तुम्हांला कुठं तरी पाहिळं
असावं असं मला वाटतं.

डेव्हिड. तुम्हांला लाहोरांत पाहिल्याची माझी आठवण मात्र
अगदीं निश्चल आहे.

किशोरी. पण तुमचा परिचय असल्याचं मला तर काहीं
आठवत नाहीं.

डेव्हिड. असंच असतं—

पद (पारब्रह्म परमेसर—या चालीवर)

सानुराग गगनीं रवि । विचरे दिनिं सतत काल । अवलाकिती सकल
लोक । सुखनिधान गुणवितान । सावकाश सावधान ॥ ४० ॥
उदासीन गगनगता । तुच्छ गमति धराशायि । पूजिति नच तो
विलोकी । जन अनाथ । गगननाथ । सावकाश सावधान ॥ १ ॥

किशोरी. (स्वगत) ह्या उद्गारांचा अर्थ काय बरं असावा ?

डेव्हिड. त्यागराज, येतों मी आतां. किशोरी देवी, आतां यापुढं
तरी माझी नीट ओळख राहिल ना ? येतों मी. (जातो)

श्री. किशोरी, तू केव्हां आलीस ?

किशोरी. दुलारीच्या पत्रावरून मला ही हकीकत कळली. त्याग-
राज, तुम्हांला हृदयच नाहीं का ? माझे प्रेम तुम्हांला इतकं का माती-
मोल वाटलं ? प्रेमाच्या संसारपेक्षां तुम्हांला वैभवाचा पसारा इतका
का मोठा वाटला ?—

पद. (ऐसी कवन लगन—या चालीवर.)

कां न कहरा । विदारी मनाला सदया ॥ ४१ ॥

प्रणयपरा मला त्यागिली अशी कां बोला ।

कीं वैभवाशिं प्रेमा न दया ॥ १ ॥

श्री. किशोरी, तुझ्या प्रेमाची थोरवी मी कमी मानतो, असं सुळींच समजू नकोस. तुझ्या प्रेमाच्या मार्दवाच्या बळावरच मला एवढा त्याग करण्याचं धैर्य आलं. तुझ्या प्रेमाच्या प्रपंचानंच मला विश्वाच्या संसाराचा मार्ग दाखविला. तुझ्या प्रेमाच्या ज्योतीनंच माझ्या डोळ्यांवरचं मोहपटल दूर झालं. किशोरी, मर्यादित प्रेमाच्या मधुरत्वाचा आभास मिळाल्यामुळंच विश्वप्रेमी होण्याची स्फूर्ती माझ्या हृदयांत जागी झाली आणि तिनेच मला हा संन्यासाचा मार्ग स्वीकारायला भाग पडलं.

किशोरी. विश्व म्हणजे कांहीं किशोरी नव्हे.

श्री. किशोरीच्या हृदयांत मला विश्वाचं प्रतिबिंब दिसलं. नव्हे—किशोरीच्या हृदयांतच सारं विश्व सांठविलेलं दिसून येतांच मी किशोरीला सोडून विश्वाकडे नजर फेंकली.

किशोरी. सारं विश्व सामावण्याइतकं किशोरीचं हृदय जर तुम्हांला उदार वाटत होतं तर अशा हृदयांतील ओळखीच्या प्रेमापेक्षां विश्वाचं अनोळखी प्रेम तुम्हीं कां बरं स्वीकारलंत ?

श्री. हा विपर्यास होत आहे. एका व्यक्तीच्याठायीं प्रेम जर इतकं विराटस्वरूपांत बांधलं जातं तर विराटव्यक्तीच्या हृदयांतील प्रेम किती आकर्षक वाटेल, याचा तूंच विचार कर. किशोरी, मी कांहीं मेलो नाही. हा देहही कांहीं जळून मस झाला नाही. मी आहे, तसंच माझ्या विषयींचं तुझं प्रेम किंवा तुझ्याविषयींचं माझं प्रेम जिवंत आहे. तें प्रेम इतकं अफाट आहे की, त्याला मर्यादित करणं म्हणजे मोठं पाप होईल. देहसांनिध्य म्हणजेच कांहीं प्रेम नव्हे ना ?

किशोरी. तें मला काहींच कळत नाही. प्रेमानं तुमची दृष्टी व्यापक झाली असेल; पण माझी दृष्टी मात्र आहे तशीच संकुचित आहे. माझं प्रेम एवढ्याच मूर्तिपूरतं सांठविलेलं आहे आणि तें त्याबाहेर जाऊं पाहील तर असलं फोफावणारं प्रेम हृदयांतून तोडून काढून फेकून देईन.

श्री. हें म्हणणं फोल आहे. परिस्थितीच्या फिरत्या भोवऱ्यांत गुंतलेल्या जीवानं कसलीही शेखी मिरविणं शहापणाचं होणार नाही. काय होईल कुणी सांगावं! ज्या परिस्थितीच्या भोवऱ्यांत मला तुझ्या प्रेमापासून खेचून ओढून संन्याशाच्या गादीवर बसविलं त्याच भोवऱ्याच्या गिरकीसरशीं तूंही संसारांत पडणार नाहीस कशावरून ?

किशोरी. माझं प्रेम इतकं दुबळं आहे, असं का तुम्हाला वाटतं ?

श्री. तुझं प्रेम दुबळं आहे, असं मी कुठं म्हटलं ? तुझं प्रेम खरो-
खरच मोठं बळवान् आहे; पण कालचक्राची गती त्याहूनही बलवत्तर आहे.

किशोरी. हा नुसता लपंडाव आहे. वैभवाच्या हव्यासानं अधा-
श्यासारखी पत्करलेली संन्याशाची जंबूकवृत्ति लपविण्याची ही केवळ हातचलाखी आहे.

श्री. किशोरी, हेंच का तुझं प्रेमाचं लक्षण ? तुझ्या प्रेमाचं स्थान इतकं का कावेबाज आहे ? तुझं प्रेम इतकं का आंधळं आहे ?

किशोरी. माझं प्रेम आंधळंच होतं, असं आतां मला वाटूं लागलं आहे. नाहीतर त्याची गती इतकी चुकीची झाली नसती.

श्री. असं जर आहे तर आतां हा विषयच संपला. आंधळ्यानं दाखविलेला मार्ग चुकीचा आहे, असं कळल्यावरही त्याच मार्गाचा अवलंब करणं, हें डोळसपणाचं लक्षण नव्हे.

किशोरी. प्रतारणा ! प्रतारणा ! नुसती प्रतारणा ! वैभवाच्या लालसेनं प्रेमाला देखील लाथाळण्याची बुद्धि होत असते. वैभवाची आवड म्हणजे अधोगतीची परिधीमा आहे.

श्री. संन्यास म्हणजे वैभव काय ?

किशोरी. संन्यास ? कसला संन्यास ! संन्याशाला सोन्याचा सुकुट कशाळा ? संन्याशाला ही भरगच्च महावस्त्रं कशाळा ? संन्याशाला हें सिंहासन तरी कशाळा ? हे दारीं झुलणारे रुपेरी अंबारीचे हत्ती, हे

भरजरी झुलीचे घोडे, हीं उंटं, हा लवाजमा, हे भालदारचोपदार, ही दिवसा पाजळलेली दिवटी—हीं संन्यासाचीं लक्षणं वाटतं ? या हिंदुस्थानांत वाटेल त्याला राजा होतां येत नाहीं; म्हणूनच कुणी वैभवाला ह्मणलेल्या सडक्या मेंदूच्या आधाशानं मला वाटतं—ही शंकराचार्यांची गादी मधेंच प्रचारांत आणली. फुकटचं राजवैभव तरी भिरवायला मिळतं ! हें काय थोडं झालं ? त्यागराज, त्यागाच्या वृथा वलगानांनीं या किशोरीला फसवायचा प्रयत्न करण्यापूर्वीं या वैभवाचा तुम्हीं त्याग केला पाहिजे होता, म्हणजे कदाचित् तुमचं म्हणणं सयुक्तिक दिसलं असतं. पण असलं जळजळित राजवैभव समोर दिसत असूनही प्रेमाची पाया मल्ली करणारानं तोंडची वाफ घालविण्यापूर्वीं आपलं मन किती निरपेक्ष आहे, याचा विचार आधीं करावा.

श्री. किशोरी, तुझा उपदेश मला शिरसावंत्र आहे. पूर्वीं नाहीं तर नाहीं; पण यापुढं तरी ही राजचिन्हं धारण करून मी तुझ्यासमो. येणार नाहीं.

किशोरी. माझ्यासमोर नाहीं येणार कदाचित्; पण या राजचिन्हांशिवाय जग तुम्हांला शंकराचार्य म्हणून ओळखील का ?

श्री. तेंच आतां पहायचं आहे. किशोरी मी आतां जातो. माझ्या आन्हिकाची वेळ झाली; पण माझ्या कठोर भाषणाबद्दल तूं मला क्षमा करशील ना ?

किशोरी. प्रेमाच्या साम्राज्यांत क्षमेचं छत्र सदोदित विराजमान असतं. त्यागराज, मलाही तुम्हीं क्षमा कराल ना ?

श्री. ती कसली ?

किशोरी. मी शंकराचार्यांना नमस्कार केला नाहीं.

श्री. शंकराचार्यांच्या गुरुनं शंकराचार्यांला नमस्कार करण्याची आवश्यकता नाहीं. (जातो)

किशोरी. रागावले का हे ! त्यांनी कां रागाऊं, नये ? मी किती
 कठोर बोललें ! त्यांना असं बोलण्याचा मला काय अधिकार !
 प्रेमाचा अधिकार ! प्रेमाचा अधिकार ! पण माझ्या प्रेमाचा अधिकार
 त्यांनी कुठं मानला ? एखाद्या बंडखोराप्रमाणं प्रेमाच्या साम्राज्यांतलं
 कायदे मोडून ज्यांनी संन्यास घेतला, त्यांच्याशी मी काय म्हणून भांडावं !
 बंडखोराला कायद्याची खातरजमा कुठली असणार ? विधात्या, प्रेमाचे
 कायदे घडवितांना असले बंडखोर पुढं निपजतील, असं तुला मुळींच
 का वाटलं नाही ? अशा बंडखोरांसाठीं तूं एखादी भयंकरशी शिक्षा
 मुळींच का निर्माण केली नाहीस ? स्त्रियांचं हृदय ओळखील, असा
 एकही पुरुष तुला मुळींच का घडवितां आला नाही. वेड्या
 विधात्या, मग हें जग तरी कां अस्तित्वांत आणलंस ? जग झालं
 तें झालं; पण हा संन्यास कां अस्तित्वांत आला ? कुणी आणला ? आणि
 बरती ही शंकराचार्यांची वंदनीय गादी कोडून आली ? आतां मी
 अशावेळीं काय करावं ? विधात्याच्या चुकीसाठीं मी कां दंड भोगावा ?
 देवा, तुला काहींच का दया नाही ? काय माझी स्थिती ही ! नको तें
 करणं नशिबीं आलं आहे. शंकराचार्यांना नाही; पण त्या महात्म्यांच्या या
 गादीला तरी मला नमस्कार केला पाहिजे ना ? आतां नमस्कार
 कसा करूं ? या माझ्या दावेदारणीला मी नमस्कार कसा करूं ? नाही.
 वैभवाचा भरजरी बुरखा घेऊन आपल्या संन्याशी नवऱ्यापुढं चमकणाऱ्या
 चांडाळणी, मी तुला नमस्कार करणार नाही. त्यामुळं पाप लागलं तरी
 हरकत नाही. खरोखर—

पद. (चाल. बेरन ठाडी.)

वैरिण झाली । फसवि कशी मला । चोरुनि माझ्या प्रिया
 आज ही ॥ १ ॥ जरि मज तोडी । जोडि मुकुटा शिरी ।
 अनुगत विभवीं प्रियाला । देउनि झोला । करी त्याग ही ॥ १ ॥

(पडदा पडतो.)

(प्रवेश दुसरा.)

स्थळ—रस्ता.

(सुब्रह्मण्य प्रवेश करितो.)

सुब्रह्मण्य. मी चुकलों तर नाहीं ? अविचार झाला काय हा ? मुख्य विषयाचा यत्किंचितदेखील ऊहापोह न होतां पूर्वीच्या हकिकतीच्या परिणामामुळं मी नुसता चिडून निघून आलों, असंच सर्वांना वाटलं असेल. त्यागराज आतां काय करील ? बरं झालं म्हणेल, गेली एकदाची व्याद, असंही म्हणेल. बिंदुमाधवजींना काय वाटेल ? तें काहींच सांगतां येणार नाहीं. पण—पण दुलारी काय म्हणेल ? अरेरे ! दुलारी काय म्हणेल ? दुलारी मला अविचारी म्हणेल. दुलारी मला मूर्ख म्हणेल—आत्मघातकी म्हणेल, रागानं निघून जातांना सहज माझी दृष्टी तिच्याकडे वळली. त्यावेळीं ती कशी दिसली ? रागावलेली नव्हती खास; पण हिरमुसली होती का ? दुःखी दिसली का ? कशी बरं दिसली ? अरेरे ! दुलारी आतां मला काय म्हणेल ? मी नीलाचल सोडून जाईन असंच तिला वाटलं असेल ? नाहीं. मी तिच्यापासून दूर जाणार नाहीं, हे तिला पूर्णपणें माहित आहे. मग मी अपमान सोसून याच गांवात भिक्षान्नावर पोट भरित राहिन, असं तिला वाटलं असेल का ? दुलारी—दुलारी—(दुलारी येते).

दुलारी. काय आज्ञा आहे ?

सुब्रह्मण्य. दुलारी,—काय बोलूं आतां ? दुलारी,—तूं रागावली तर नाहीस ?

दुलारी. वळभाचा मानीपणा पाहून कोणती रमणो रागावेल ? मी इतकी दुबळी आहे, असं तुम्हांला वाटलं का ? एक झालेल्या—दोन अंतरंगांत इतकं का भिन्नत्व राहत असतं ?

सुब्रह्मण्य. नाही. खात्रीनं भिन्नत्व नाही. पण दुलारी, मी आविचार केला असं तुला वाटतं का ?

दुलारी. तुम्हांला काय वाटतं ?

सुब्रह्मण्य. स्वाभिमानाच्या समर्थनासाठी मी स्वार्थत्याग केला, असंच मला वाटतं ?

दुलारी. मलाही तसंच वाटतं. पण हें कसं काय झालं ?

सुब्रह्मण्य. स्वाभिमानाच्या जाणिवेनं—

दुलारी. तसं नव्हे. हें कसं काय झालं ?

सुब्रह्मण्य. झालं ते एका अर्थी बरंच झालं. चल दुलारी, आपण आतां आनंदानं संसार थाटून सुखाचा चरितार्थ चालवूं, चल.

दुलारी. वडील बहिणीचं लग्न झाल्याशिवाय ?

सुब्रह्मण्य. किशोरी वेडी आहे. मृगजलाच्या मागं लागून फसणाऱ्या रानांतल्या हरिणीसारखी ती प्रेमाच्या भ्रमामागं लागून हताश होणार आहे. त्यागराजाच्या संन्यासाची हकिकत कळतांच मला वाटतं ती आतां आकांतच करील.

दुलारी. किशोरी आली; आणि आतांच श्रींच्या दर्शनासाठी मठांत गेली.

सुब्रह्मण्य. किशोरी आली? अरेरे! आतां काय विचारीची स्थिति होईल ?

दुलारी. आतां माझी झाली आहे तशीच.

सुब्रह्मण्य. म्हणजे? तूंही हताश झालीस ? ती कां ?

दुलारी. कां? तुम्हींच का विचारितां आहांत हें ? हीच का माझी परीक्षा केलीत ? अहो सर्वाधिकारी—

सुब्रह्मण्य. नाही—मी आतां सर्वाधिकारी नाहीं.

दुलारी. तुम्ही सर्वाधिकारीच आहात. नीलाचलपीठाचे सर्व अधिकार अजून तुमच्याच हाती आहेत. तुम्हांला टाकून श्रींच कधीच चालणार नाही. चालेल का? मग तुम्ही हे काय केलत? समाधिस्थ श्रींना दिलेलं वचन असंच का पाळणार? त्यागराजाला केव्हांही अंतर देणार नाही, असं तुम्हीच कबूल केलं होतं ना?

सुब्रह्मण्य. पण त्यांनीच माझा त्याग केल्यावर—

दुलारी. कुणी कुणाचा त्याग केला?

सुब्रह्मण्य. तें खरं. पण अतिशूद्राकडची पाद्यपूजा त्यांनी कां घ्यावी!—

दुलारी. प्रत्यक्ष आद्यश्रीशंकराचार्यांनाही वाराणशीक्षेत्रांत एका चांडाळाकडून चांगलीच पाद्यपूजा करून घ्यावी लागली होती, हे तुम्हांला माहित आहे ना?

सुब्रह्मण्य. पण त्यांनी विधर्मीयांना कांहीं कवटाळलं नव्हतं.

दुलारी. वेदाचं प्रामाण्य न मानणाऱ्या बौद्धांना आणि जैनांना त्या काळांत तुम्ही विधर्मीच समजत होतां ना? त्यांना संन्यास कुणी दिले? त्यांना ब्राह्मणसमाजांत कुणी घेतलं? आद्यशंकराचार्यांनीच ना? सुब्रह्मण्य, तुम्हांला त्यागराजांची योग्यता कळली नाही. तुम्ही निघून गेल्यावर त्यांनी काय केलं असेल, असं तुम्हांला वाटतं?

सुब्रह्मण्य. आपल्या मठांतोळ पदोपदीं विरोध करणारी एक व्यक्ती नाहीशी झाली; म्हणून त्यांनी आनंद प्रदर्शित केला असेल.

दुलारी. वेडा मत्सर हे बोलत आहे. त्यांनीच मला तुमच्याकडे पाठविलं. यांतच काय तें समजा. हा झाला त्यांचा स्वाभिमान. आणि तुम्ही?

सुब्रह्मण्य. मी?—मी तुझ्या प्रेमाचा दास. त्यागराजापेक्षां मला तुम्ही आज्ञा जास्त प्रमाण आहे.

दुळारी. चळा तर मग. माझ्या आज्ञेनं त्यांची क्षमा मागा.

सुब्रह्मण्य. जशी तुझी आज्ञा.

दुळारी. आतां प्रेमाचा प्रकाश पडला खरा. कारण—

एद—चाल—पनघटपर हो गेई.

करि विचलित खेचनि नीर । प्रेमरवि समागमें अविकारी ॥ प्र० ॥

करि झळकत आरंभा । त्यागुणें हृदयकमलदल खुल्लेवी ।

तो हंसवित काल तमाल । धवलिता तारा धावत पळती ।

मृदु सुवासिं डुलवि जमता । मधु सुहास्य वदनीं रुळतां ।

आनंदगानिं आकाशा रडवी धाई ॥ १ ॥

(जाताः)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ—मिशन हाऊस.

(रे. गुलेळू व पुट्टु पंडित.)

गुलेळू. आतां माझा वर्ष सर्वथैव तन्हेनं फर्सा दिसतो, असेंच तुम्हांला कबूल करणें अत्यावश्यक आहे. कां की मी आतां गोरु दिसतो.

पुट्टु. तें मला कबूल आहे. पण साहेब, गालावरील लालीची काय वाट !

गुलेळू. तुमची सूचना योग्य आहे. तो खरा साहेब नव्हे, की ज्याच्या गालावर गुलाबाची लाली नाही. (गालावर लाली देतो) आतां कसें ?

पुट्टु. आतां ठीक जुळलं.

गुलेळू. पण बोलत सुटाल हेंच चोर्हीकडे, कीं रेव्हंड गुलेळू सोंड रंगवितात.

पुट्टु. छेः छेः त्यांत काय बोलत सुटायचं. आम्हां हिंदूना यांत कांहीच गैर दिसत नाही. आमचा सर्वांत मोठा देव म्हणजे शंकर.

त्यानं आम्हांला पहिल्यानदांच ही रीत घालून दिली आहे. तो स्वतः गौरवर्ण आहे, तरीही सर्वांगावर चिताभस्माची पावडर माखतो. आणि त्याच्याच अनुकरणानं प्रत्येक ब्राह्मण स्नान केल्यावर पहिल्यानं उत्तम-प्रकारच्या गोवरीची जाळून केलेली वस्त्रगाळ पावडर सर्वांगावर मारतोच. निदान शक्तयनुसार चार बोटं कपाळावर आणि चार पट्टे हातांवर ओढतोच ओढतो.

गुलेलु. हिंदुधर्माची महती मला सांगू नका. कां कीं मी ख्रिस्ती आहे. आणि ख्रिस्तच जगाला तारणारा असून त्यालाच देव प्रीत झाला आहे. त्यालाच गायनवादन करा.

पुट्टु. तें आपलं तुमचं तुम्हींच पहा. मी कांहीं ख्रिस्ती नाहीं. मी ब्राह्मण आहे. अगदीं अस्सल कर्मठ ब्राह्मण आहे. आणि कांहीं केलं तरी मी ब्राह्मणच राहणार. त्यांत मुळींच फरक होणार नाहीं.

गुलेलु. सुंत असो किंवा बेसुंत असो—पण बासिस्मा घेतांच तो ख्रिस्ती व्हावयाचाच. कां कीं तोच ख्रिस्ताचा दीक्षाविधी आहे, कीं जेणेकरून आत्मा पावन झालेला त्याप्रत स्वर्ग देतो.

पुट्टु. असेल कदाचित्—पण मी कांहीं बासिस्मा घेतलेला नाहीं. आणि जोंपर्यंत बासिस्मा घेतला नाहीं, तोंपर्यंत मी कसाही वागलों तरी ब्राह्मणच राहणार.

गुलेलु. पण तुमचे कितीतरी ब्राह्मण आज ख्रिस्ती होऊन ख्रिस्ताच्या आत्म्यांत पावन झाले आहेत.

पुट्टु. मी म्हणतों ते सर्व वेडे होते.

गुलेलु. हा पवित्रधर्माचा अपमान होत आहे, पुट्टु पंडित.

पुट्टु. मी म्हणतों ते सर्व वेडे होते. हवं तसं वागूनही ब्राह्मणत्व कायम राहतं, हें त्यांना माहीत नव्हतं.

गुलेलु. पुरे करा आतां हें ब्राह्मणांचें व्याख्यान-मला आज प्रभुभोज-
नास जावयाचें आहे. आतां ही एवढी केंसाची पट्टी बसविली कीं झालें.

पुट्टु. काय लावलंत तें ? पोमॅटम का ? तेंही आमच्या हिंदुधर्मांत
आहे. तुमचें हें पोमॅटम दररोज लावावं लागतं. आमचें उंबराच्या
चिकाचं पोमॅटम एकदां लावलं कीं, केंस जसे वळवावे तसे आमरण
कायम राहतात. आमचे सर्व ऋषिसुनी आपल्या केंसाची पट्टी त्याच
पोमॅटमनं बसवीत असत. शिवाय त्याच्या अंगी केंस सोनेरी करण्याचाही
गुण आहे. सोनेरी केंस करण्यांत युरोपांतील लोकांनीं आमच्या ऋषि-
मुनींच्या पिंगट जटांचंच अनुकरण केलं आहे.

गुलेलु. तुमच्या ऋषींची प्रौढी मजपुढें सांगूं नका. ते पाला
खाऊन रहात असत. ते नुसते जंगली होते; आणि जेवल्यानंतर हिरवीं
पानें तुम्हीं खातां, कां कीं तें तुमच्या ऋषींचें अनुकरण आहे.

पुट्टु. हें तर एक वेळ मीच तुम्हांला सांगितलं होतं. (मालन येते).

मालन. अज्ञान नाही का तुमची तयारी झाली ? देवळास जायचं
आहे ना ? साऱ्या मुली गेल्या सुद्धां. आतां मला सोबत कोण करील ?

गुलेलु. मी गेल्याशिवाय प्रभुभोजन होणार नाही; आणि प्रिय
मालन, तुझ्याशिवाय मी कसा जाईन ? पहा-आतां मजकडे पहा. मी
किती गौरवर्ण आहे ? मला पहातांच तुला मोह पडलाच पाहिजे. कां कीं
मी आतां सुंदर दिसतो.

मालन. भलतंच. चला आतां. डेव्हिडराव नाही का आले अज्ञान ?

गुलेलु. डेव्हिडच्या मूर्खपणाला शंभर हायहाय ! मालन, प्रिय मालन,
तो सैतान आहे. कां कीं तो मूर्तिपूजकांचा मित्र असतो; आणि दगडाच्या
पुतळीला नमस्कार करणाऱ्या पाप्यांचा तो आदर करतो. त्याचें स्मरण
करशील तर तूं आत्मिक नाहीस. कां कीं तुझा मूर्तिपूजकांशी संबंध
नसावा.

मालन. कसे का असेनात. ते मला आवडतात. माझं त्यांच्यावर प्रेम आहे. इव्हा जशी आदामाला तशी मी त्यांना होईन.

गुलेलु. पण त्याचे मित्र मूर्तिपूजक साप सैतानासारखे तुला ज्ञानाचें फळ चाखावयास लावितील; आणि तूं प्रेमाच्या ईदनवागंतून दियामळ-प्रमाणें पतन होशील.

मालन. प्रेमाचें ज्ञान होण्यासाठी मी ज्ञानाचें फळ चाखीन. मग मला स्वर्ग न मिळाला तरी चालेल.

पुट्टु. पण डेव्हिडची पुनः ब्राह्मण व्हायची जोराची खटपट चाळती आहे, असं मला कळलं आहे. ती खटपट जर यशस्वी झाली तर मालनला त्याच्याशी लग्न करतां येणार नाहीं.

मालन. तर मग मीही त्यांच्यासाठी हिंदू होईन.

गुलेलु. काय ! त्या पाप्यासाठी तूं पवित्र धर्माचा त्याग करशील ?

पुट्टु. ती काळजी नको. आम्हीं त्याला केव्हांही हिंदू होऊं देणार नाहीं. मग ब्राह्मण होणं तर दूरच राहिलं. आमच्या शंकराचार्यांचे सर्वाधिकारी सर्व शान्तीमंडळाला पूर्ण अनुकूल आहेत; आणि खुद्द शंकराचार्यांनीं जरी असा प्रकार करण्याचें मनांत आणलं तरी जोराच्या प्रतिकार करून आम्हीं त्यांना हाणून पाडूं.

गुलेलु. शाबास. तरच आमच्या ख्रिस्तीधर्माचा विजय होईल, कीं जर तुम्हीं हिंदूंनीं असेंच प्रतिकारित रहावे. पण हें काय ! अजून डेव्हिड कां आला नाहीं ? हा शिस्तीला विघात आहे. आतां मी त्याची वाट पाहूं नये. मालन, चहा तयार असल्यास आण पाडूं. (मालन जाते.)

पुट्टु. डेव्हिडच्या वाट्याचा चहा शिलक राहिला असेल. हें पहा, साहेब, त्याला आज मुळींच चहा देऊं नका. शिवाय असं पहा, आम्हां हिंदू लोकांना चांगला चहा मुळींच करतां येत नाहीं. आपण इथं

वेण्यापूर्वी जे साहेब होते, त्यांच्याकडे फारच उत्तम चहा होत असे. ते केव्हां केव्हां मला चहा देत असत.

गुलेलु. म्हणजे ? तुम्ही आमचा चहा घेतां ? तसें केल्यास तुम्हीं वाटले जात नाहीं ?

पुट्टु. छे छे ! मुळीच नाहीं. खिस्त्याच्या हातचं पाणी घशांत गेल्यास चालेल. फक्त तुमच्या त्या कुंडातलं पाणी डोकीवर न पडण्याची खबरदारी घेतली म्हणजे झालं. शिवाय एक भांडं भरून पंचगव्य घेतलं कीं झालं काम. गोमुत्राच्या लहानशा घोट्यासरशीं पापाचे प्रचंड पर्वत भरून होऊन जातात.

गुलेलु. त्यापेक्षाही आमच्या धर्माचा स्वीकार केल्यानें पाप लवकर जावें; आणि पापांच्या क्षमेनें तारणाचें ज्ञान द्यावें. (मालन चहाचें साहित्य घेऊन येते.)

पुट्टु. अस्सं, अस्सं, एकूण पाप धुऊन काढण्यांत गोमुत्रापेक्षां दुसरे जाज्वल्य प्रकार जगांत आहेत म्हणायचे. अरेरे ! हें काय ? मालन-बाई, तुमचें डेव्हिडवर प्रेम आहे ना ? मग तुम्हीं चहा घेऊं नका.

मालन. कां बरं ?-प्रेमाचा चहाशीं काय संबंध ?

पुट्टु. कां बरं ?-हं थांबा, चहा घेऊं नका-आमच्या काय अगस्तुमच्या काय, वाटतील न्या प्रेमकथा वाचा, दोन जोडण्यांचा संगम व्हायला मधें चहाचा पेला असतोच असतो. प्रणयिनीच्या हातच्या चहापात्रांतील चहाचा घोट घेतल्याशिवाय प्रियपात्राच्या प्रेमाचा घोट घशाखालीं उतरणारच नाहीं. इकडे आणा तो चहा. डेव्हिडराव चहाचा फार तिटकारा करतात.

मालन. असं का ? मग मला नको तो चहा. तुम्हींच घ्या हा.

पुट्टु. याला म्हणावं खरं प्रेम. (चहा घेऊन पिऊं लागतो, इतक्यांत दुलारी येते.)

दुलारी. अरे वा! पंडित, तुम्हीं चहा घेतां ? आणि तो इथं ?

गुलेलु. ही काय बेशिस्ती ! परवानगीशिवाय अंतःप्रवेश म्हणजे काय ?

दुलारी. आह्वां वेळ्या हिंदुलोकांना कुठली आली आहे शिस्त ! आपलं दार उघडं दिसलं कीं, घरांत जावं, ही आमची नित्याची रीत. तशीच आलें. पण तुमची शिस्त मोडली असेल तर मला क्षमा करा.

गुलेलु. ठीक आहे. क्षमा मागतांच गुन्हा आकळला. बरें. बाई, आपण कोण ?

पुट्टू. थांबा, मी तुमची ओळख करून देतो. दुलारीबाई, हे रेव्हरंड जोसेफ गुलेलु. साहेब, ही मिस दुलारी, शंकराचार्यांच्या दरबारांतील विंदुमाधव नामक एका शास्त्र्यांची मुलगी.

गुलेलु. (स्वगत) अहाहा ! काय हें सौंदर्य ! (उघड) आपली ओळख व्हावी, कां कीं तेणेंकरून मी आनंदलों. मी तुझांला प्रीत आहेना ?

दुलारी. म्हणजे ?

गुलेलु. म्हणजे काय ? मी प्रवचन करितों; आणि आमच्या पवित्र शास्त्रांत सांगितलें आहे कीं 'प्रीतीच्या पाठीस लागा; तरी आत्मिक दानांची उत्कंठा घरा आणि विशेषेंकरून तुझांस प्रवचन करतां यावें म्हणून ती घरा.' म्हणून म्हणतो, प्रिय दुलारी, तूं माझी अनुकारी हो.

मालन. अहो बाई, तुम्हीं तरी बऱ्याच दिसतां. हिंदु बायका म्हणे किती मर्यादशील असतात; आणि तुम्हीं तर धर्तिगणासारख्या एकदम आमच्या कळपांत शिरून निर्लज्जपणानं वागत आहांत.

दुलारी. तुमच्या कळपांत शिरावं असं मला केव्हांही वाटणार नाही. मी केवळ डेव्हिड जोशांचा निरोप सांगायला आलें आहे.

मालन. अगबाई, डेव्हिडरावांचा निरोप ? कुणाला ? मला का ?

दुलारी. हें काय पुट्टुपंडित, तुम्हीं इथं चहा कसा घेतलात ?

पुट्टु हा असा घेतला. (पेला ठेवतो) वेडी आहेस मुली. तू गीता कधी वाचली आहेस ?

दुलारी. गीता नुसती वाचलीच नव्हे, तर चांगली समजावून घेतली आहे.

पुट्टु. मग असं मुळीच म्हटलं नसतंस.

गुल्ले. काय ? तुमच्या गीतेंत चहा आहे ?

पुट्टु. आमच्या धर्मांत सर्व काहीं आहे. पहा—सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः ! म्हणजे सर्वांच्या हृदयांत मी चहास्वरूपानें विराजमान झालों आहे.

मालन. पण निरोप कसला आणलात ?

दुलारी. डेव्हिडनीं सांगितलं आहे कीं, काहीं कारणामुळें मला आज इकडे येतां येत नाहीं

गुल्ले. काहीं कारणामुळें याचा अर्थ काय ? हा काय उपमर्द ? ही काय नोकरी ? या मूर्खाना नोकरी म्हणजे काय, हें कसें न कळावें ? आतां मी एकटाच चर्चमधें काय करावें ? हें धिक्कारणें कसें सहन व्हावें ?

दुलारी. कळला ना निरोप ? मी येतें तर. पुट्टूपंडित, तुम्हांलाही यायचंच असेल घरीं.

गुल्ले. थांबा. जरा थांबा. दुलारीबाई, डेव्हिड न आल्यामुळें मी रागावून गेलों; पण तुम्हीं आल्यामुळें मी तृप्त झालों. तुमचा परिचय झाला हें माझे भाग्य !

मालन. पण डेव्हिड कां आले नाहीत ?

पुट्टु. ब्राह्मण व्हायच्या खटपटींत असेल कदाचित्.

मालन. तर मग दुलारीबाई, मलाही ब्राह्मण करून घ्याच.

पुट्टु. मालनबाई, तुम्हीं ब्राह्मणच आहांत. अहो, ब्राह्मण म्हणजे द्विज, द्विज म्हणजे पक्षी, पक्षी म्हणजे पाखळ ! तुम्हीं तर पाखरासारख्या

उज्या मारीत गुलेलुसाहेबांना धायाळ करित असतां, हें मी हरहमेशः पहात आहे.

गुलेलु. गणप बसा पुट्टु पांडित. दुलारीबाई, तुम्हीं मला तारण्याला देवासारख्या प्रीत व्हा. माझ्या स्मरणार्थ हें करा. मी खिस्ती असों किंवा कुणीही असों, प्रेमाला धर्म आड नसतो. हें ध्यानांत रहावें. कां कीं प्रेम हें उदार आहे. 'प्रवचनें म्हणा ती नाहींतशीं होतील; भाषा म्हणा, त्या संपतील; विद्या म्हणा ती नाहींशी होईल, पण प्रीती कधीं खुंटत नाहीं.' दुलारीबाई, मला आतां वेळ झाला. मी देवळास जातो, चल मालन.

मालन. मी नाहीं येत. डेव्हिड नाहींत तें देऊळ मला काय करायंच आहे? मी साफ सांगतें, मी मुळींच येणार नाहीं.

गुलेलु. याची शिक्षा तुला भोगणें येईल—काय करूं? (धड्याळ पाहून) छे: आतां जावेंच. (हात पुढें करून) दुलारीबाई, येतो मी.

दुलारी. बरं, मीही येतें.

गुलेलु. हा माझा हात—दुलारीबाई, ही आमची रीत आहे.

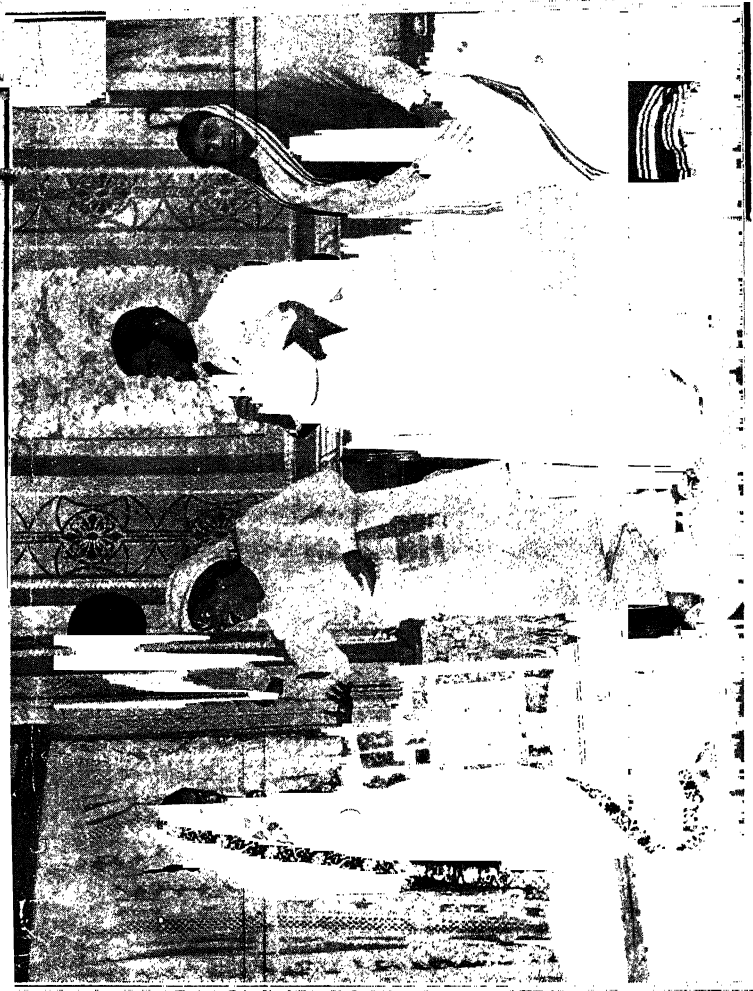
दुलारी. पण ती आमची रीत नाहीं.

गुलेलु. दुदैव! दुदैव! हिंदूच्या रीतीला हायहाय! गुड ईव्ह-निंग (जातो)

पुट्टु. दुदैव तर खरंच. साहेबांनीं माझं पाणिग्रहण मुळींच केलं नाहीं. अरेरे! मी सुंदर स्त्री असतो तर खरोखर त्यांनीं माझं पाणिग्रहण केलं असतं.

मालन. जळो तें सौंदर्य. पण दुलारीबाई, डेव्हिडराव खरोखरच ब्राह्मण होत आहेत का हो?

दुलारी. मला काय माहित? या पंडितानांच विचारा.

पुढु—हा असा घेतला.

पान ३१

Manoranjan Press, Bombay.

गुलेल्ल—अहाहा ! जे प्रीत झाले ते धन्य. पान ५०

पुट्ट. तो पुष्कळ म्हणेल; पण आमची तयारी पाहिजे ना ? सारे हिंदू बाद्दून खिस्ती झाले, हिंदुस्थानांत एकही हिंदू शिल्लक रहात नाही असं झालं, तरी बेहेत्तर; पण पश्चातापानसुद्धां परत येऊं म्हणणाऱ्या खिस्त्याला आम्हीं हिंदुधर्मांत येऊं देणार नाहीं. आमची पूर्वपरंपरा कायम ठेवण्यासाठीं हिंदुधर्म अजिबात नामशेष झाला तरी आम्हीं त्याची पर्वा करणार नाहीं.

दुलारी! असंच करा बरं—

मालन. पण झालंच तसं तर मला ध्याल का हिंदु करून ?

पुट्ट. हो—हो घेऊं. वेळ्या अहांत तुम्हीं मालनवाई. इकडचा सूर्य इकडे उगवेल; पण आम्हीं पतितपरावर्तनाला कधींही संमति देणार नाहीं. (जातो)

दुलारी. अहांतच तसे उदार. मालनवाई, तुमचा परिचय झाल्याने मला फार आनंद झाला. कशाही कारणानं हिंदु होईन म्हणणारीं माणसें आम्हांला पाहिजे आहेत. मी तुमच्याबद्दल आमच्या बावांना एकदां विचारून पाहीन.

मालन. खरोखरच माझ्यावर फार उपकार होतील.

दुलारी. आणि तुमचे हे गुलेलुसाहेब ! हे नाहीत का हिंदु व्हायचे ?

मालन. ते ! अगवाई ! ते तर कष्टे खिस्ती आहेत.

दुलारी. फार प्रणयी दिसतात !

मालन. काय माझा छळ करतात म्हणून सांगू ! देवानं कशाला मला हें सुंदर रूप दिलं कोण जाणे. माझं खरं प्रेम आहे डेव्हिडरावांवर आणि तें काहीं यांच्याच्यानं पाहवत नाहीं.

दुलारी. आणि डेव्हिडचंही तुमच्यावर प्रेम आहे वाटतं ?

मालन. तेंच तर मला कळत नाही ना !

दुलारी. तरीही तुम्हीं त्यांचा ध्यास धरून बसलां अहांत ? अरेरे—

पद. (चाल-कैसि कटेंगे रतियां)

बैरि गमली अबला बाला । समुदित हृदयाला काय ॥ ध्रु० ॥

रवि करमाला । वाहि धरेला । उषा विरहीं वरितां त्याला ॥ १ ॥

तळपत चपला । बघुनि घनाला । लोटि अदय तिजला काळा ॥ २ ॥

(जातात)

प्रवेश ४ था.

(बिंदुमाधव व डेव्हिड)

बिंदुमाधव. किती वेडा आहेस मुला ! निराशा म्हणजे नुसता भ्रम आहे. या जगांत मानवी प्राण्याला अशक्य असं काहींच नाहीं. निराशा ही दुर्बलांची मानवी माया आहे. आशा म्हणजे पुरुषार्थाची प्रबलता आहे. अरे वेड्या, तूं सुशिक्षित आहेस, विचारी आहेस, पुरुष आहेस आणि मानवसमाजाची प्रतिष्ठा करण्यास पात्र होणारा एक मानवप्राणीच आहेस. दुराग्रहाच्या जोरामुळं आपल्या दुबळेपणाचं प्रदर्शन करणारे अविचारी विचारांध तुला प्रतिरोध करतील खरे, पण त्यामुळं डगमगून निराशावादी होऊं नकोस. मुठभर लोक म्हणजे काहीं हिंदुसमाज नव्हे !

डेव्हिड. पण हे मुठभर लोकच समाजसंस्काराला अडथळा करतात. स्वतः काहीं करित नाहीत; आणि काहीं तरी करूं म्हणणाराला मात्र प्रतिक्षणीं आडवे जातात. काय सांगूं गुरूजी, आज मठांतला प्रकार पाहिल्यामुळं माझी काय स्थिति झाली असेल, याची तुम्हींच कल्पना करा. असले प्रकार पाहात असूनही आशा कशी जिवंत राहावी ? आणि आशाच नाहींशी झाल्यावर देह तरी कशाला ठेवावा ?

बिंदुमाधव. छे: छे: हे उद्गार पुरुषाला तर मुळींच शोभत नाहीत. मठांतून येतांनाची तुझी स्थिति मी पाहिली ती मला फारच चमत्कारिक वाटली. तुझ्या नीतिमत्तेची खात्री नसती तर तूं दारू पिऊन झिंगला आहेस, असंच कुणी म्हटलं असतं. त्यावरूनच तुझी मनःस्थिति मी ओळखली आणि तुला इथं राहून घेतलं.

डेविड. आतां गुलेदसाहेब खास माझ्यावर रुष्ट होतील. त्यामुळे कदाचित् माझी नोकरीही जाईल. इकडे मला एक रात्र धरीं राहूं देण्याबद्दल तुमचे शास्त्री तुमच्यावर नाखूष होऊन कदाचित् तुम्हांला बहिष्कृतही करतील.

विंदुमाधव. सत्कार्यासाठीं समाजानं मला केवढीही भयंकर शिक्षा दिली तरी ती मी मोठ्या आनंदानं सोशीन.

डेविड. पण असं करणं सत्कार्य ठरेल तेव्हां. आज तुम्हांला जी गोष्ट सत्कार्य म्हणून वाटत आहे, ती मताधिक्यानं अकार्य किंवा कुकार्य देखील ठरली जाईल.

विंदुमाधव. मताधिक्यानं सत्कार्याचं परिमाण केव्हांही मापतां येणार नाहीत. अशावेळीं मतैक्यासाठीं समाजानंही आपला पुढारी ओळखून काढला पाहिजे. किंबहुना अशा पुढाऱ्यानंच समाजाला आपलाकडे खेंचून घेऊन बहुमताला एकरूपता आणली पाहिजे. आज आमच्या श्रींना हेंच कार्य करायचं आहे. ईश्वरीकृपेनं पुढारीपणाचा हक्क अकल्पितरीतीनं त्यांना मिळाला आहे—

डेविड अकल्पित कां? त्यागराजाचा शंकराचार्य झाला, हें सर्व आपल्या सर्वांगीण शिक्षणाचं फळ होय.

विंदुमाधव. योगायोगाप्रमाणंच सर्व गोष्टी घडून येतात. आतां मिळालेल्या अधिकाराचं सार्थक झालं तरच पुरुषार्थ. ही वेळ मोठी कसोटीची आहे. या कार्याला सुशिक्षितांचं जरि पूर्ण पाठवळ आहे, तरी असा एक समाज आहे कीं, तो पूर्ववैभवाच्या खोऱ्या अभिमानाला बळी पडून या कार्याला भयंकर अडथळा करील. त्याचं समाधान आधीं झालं पाहिजे.

डेविड. हें अवघड कार्य कसं होणार? निराशेनं होरपळून शेवटीं बाबांप्रमाणंच क्षयानं मरण्याचं तर माझ्या नशिबीं नाहीं ना? गुरुजी, लहानपणापासून मी मनांत केवढ्या भरान्या मारीत आलों आहे, वैभवाचे केवढे उंच मनोरे रचिले आहेत, कौटुंबिक सुखाचीं किती रम्य उद्यानं बांधलीं आहेत म्हणून सांगूं—त्या भरान्या गेल्या, ते मनोरे टांसळले, तीं उद्यानं शुष्क झालीं.

एद. (चाल-साकेत नगरनाथ.)

हा काय हृदयघात | आकांत या जिवांत ॥ ध्रु० ॥

ग्रासील सावधानता | शोकातुरा विषवाही ज्वाला ॥ १ ॥

लोपेल देव जीविंचा | मानीं सदा अविनाशी ज्याला ॥ २ ॥

विंदुमाधव. किती वेडा आहेस तूं मुला ! कल्पनेच्या साम्राज्यांत इतकं फाजिल वावरूं नये, हेंच उत्तम. अशानं मनुष्य निराशेनं खचतो तरी एक किंवा आशेच्या सफलतेनं ठार बुडतो. निराशा हताश करते तशीच आशेची सफलता सुखाचा हव्यास वाढविते. सुख कधीं उपभोगून संपत नाहीं. उपभोगानं भोगेच्छा वाढते मात्र. आणि वाढलेल्या इच्छेच्या तृप्तीकरितां माणूस पापाच्या कर्दमांत अधिकाधिक रतत जाऊन शेवटीं मातीमोल होतो. म्हणून सांगतो, आशा सोड आणि निराशाही सोड तरच तूं कृतार्थ होशील.

डेव्हिड. तर काय नशिवावर हवाला ठेवून स्वस्थ राहूं ? नुसतं रडूं सुद्धां नये ? आशा तर नाहींच पण निराशेच्या दुःखाचा देखील उपभोग घेऊं नको म्हणतां ?

विंदुमाधव. नशीब ? कसलं नशीब ? नशीब म्हणजे तुझ्या पार्थीचा पैजण आहे. जसा नाचशील तसा आवाज देईल. ईश्वरावर भरंवसा ठेव, त्याला मात्र विसरूं नकोस.

डेव्हिड. कुठला ईश्वर ? तुमचा कीं माझा ?

विंदुमाधव. दोघांचाही. सर्वत्रांचा, सर्व हिंदुस्थानाचाच नव्हे तर सर्व जगताचा-सान्या विश्वाचा ईश्वर. वेड्या मुला, काय ही कल्पना ? ईश्वर कधीं दोन होते ?

डेव्हिड. मग 'आकाशांतील बापाला' हे कां हांसतात ?

विंदुमाधव. नुसते शब्दाच्या भेदामुळं. शब्दभेदामुळंच हे मतभेद उत्पन्न झाले. त्याचेच पुढं धर्मभेद झाले आणि त्याचा व्युत्क्रम होऊन आतां धर्मद्वेषांत शेवट होऊं लागला आहे. तोच नाहींसा करणं हें शंकराचार्याचं कार्य आहे; आणि तें कसं पार पडतं हेंच आतां पाहायचं आहे.

डेव्हिड. पुढं कांहींही होवो; पण आज माझ्याविषयीं तुम्हीं जी कळकळ दाखवतां, ती पाहूनच मी अझून जीव धरून राहिलों आहे. या तुमच्या उपकारांचा मी कसा उतराई होऊ ?

बिंदुमाधव. बाबारे, ही कळकळ तुझी नव्हे. ही सामाजिक कळकळ आहे, हा राष्ट्राला अंगभंगापासून बचावण्याचा प्रयत्न आहे. हा व्यक्तिविषयक असेल तर केव्हांही यशस्वी होणार नाही; पण तोच सार्वत्रिक झाला तर ईश्वराचा दयायुक्त हात आम्हांला मिळेलच मिळेल. जा आतां स्वस्थ झोंप घे.

डेव्हिड. झोंप ? कसली झोंप ? गुरुजी, मला झोंप कशी येईल ?—

पद. (चाल—हो मिया जानेवाले)

या जिवा जागवाया । ये माया । प्रखर कठिना वागुरा बांधि काया ॥ ध्रु० ॥
नयनिचा तारा उलटा झाला । मिटे कसला । जले मजला अबला ।
रडवाया ॥ १ ॥

बिंदुमाधव. जा आतां. माझी आज्ञा पाळण्यासाठीं म्हणून तरी विछान्यावर पड जा. (डेव्हिड जातो) काय विचान्याची स्थिति ही ! अशी स्थिति तरी कां न व्हावी ? पश्चात्तापानं तळमळत असणारे धर्मीतर केलेले किती तरी लोक असतील ! आईवापांच्या चुकीमुळं या डेव्हिड-सारखे अकारण रडत बसलेले असेच आणखीही कुणी असतील ! पण यांना कोण रडवीत आहेत ? आम्हींच ना ? हा आत्मघात आमच्या आम्हींच करून घेत आहों. आतां आम्हींही मिशनरी बनलं पाहिजे. आम्हींही हिंदू वाढविले पाहिजेत. हिंदुस्थान आतां पुनः जिवंत होऊं लागला आहे. त्याला हात पाय नकोत का ? अशा लोकांना दूर ठेवून आम्हीं हिंदुस्थानाला दुर्बल करित नाहीं का ? खरोखर अशा कामीं आम्हांला सर्वत्रांची सहायुभूती मिळाली पाहिजे. पण ती कशी मिळणार ? हे सर्वसाक्षां परमेश्वर, या तुफानांत आम्हांला मार्गदर्शक कर्णधार कोण देणार आहेस ?

किशोरी. (प्रवेश करून बिंदुमाधवाला कवटाळून) चाबा-चाबा, आतां मी काय करूं ? सांगा लवकर—आतां मी काय करूं ?

बिंदुमाधव. धीर धर.

किशोरी. धीर कसा धरूं? जीविताची संपूर्ण आशा नष्ट झाल्या-
नरही धीर कसा धरूं; आणि तो कसल्या आशेवर!

बिंदुमाधव. आशेवर? नुसत्या आशेवर? किशोरी, तू देखील
इतकी दुबळी झालीस? वेडे, आशेसाठी का जगायचं?

किशोरी. तर कशासाठी?

बिंदुमाधव. मरण्यासाठी—केवळ मरण्यासाठी म्हणून जगावं लागतं.
! स्वतःला मरायचं आहे आणि दुसऱ्यांना जगवायचं आहे, म्हणूनच जगा-
यचं. स्वतःचा देह, मन, प्राण दुसऱ्यासाठी खर्ची घालायचो आहेत, म्हणू-
नच जगायचं.

किशोरी. नाही बाबा, तुमचा उपदेश मला पटत नाही. ज्या
प्रेमांत मी माझा सारा जीव गुंताविला, सान्या आशा खर्ची घातल्या, सारी
तन्मयता एकाग्र केली, फार काय—सारी जाणीव ज्या प्रेमाशी मी तादा-
त्म्यरूप केली, तें प्रेम असं ढांसळून पडल्यावर मी जगू कशी?

बिंदुमाधव. आतांपर्यंत जगलीस तशी. नुसत्या निराशेच्या एका
बक्यासरशी कुणी मरत नाही. निराशेच्या ज्वाळा तीव्र विचाराच्या फुंकरा-
नं चेतवून आमचें आम्हीच स्वतःला जाळून घेतो. अशी फुंकर न
झारली तर जळून मरण्याची भीती नाही. स्वतःसाठी जगतां येत नाही
तर दुसऱ्यासाठी जीव धरून ठेवावा. निराशेच्या पेटलेल्या ज्वाळेवर
परीपकराचं पाणी त्यागाच्या झारीतून ओतावं, हाच त्याला उपाय.
किशोरी, त्यागराजाला तू टाकून तर बोलली नाहीस?

किशोरी. कां बोलू नये? ज्यांनीं माझ्या सर्वस्वाचं मातेरं केलं,
त्यांच्यावर मी नुसतं तोंडसुख सुद्धां घेऊं नये?

बिंदुमाधव. नाही—त्यांनं कांहींच केलं नाही. ज्यानं तुझ्या सर्व-
स्वाचं मातेरं केलं त्याला हवं तर टाकून बोल.

किशोरी. तुमच्यावर मी रागाऊं? तुम्ही कदाचित त्यांचं हित
साहिलं असेल. कन्यादानापेक्षां संन्यासदानानं तुम्ही त्यांना वैभवाची
जोड मिळवून दिली असेल. पोटच्या गोळ्याच्या कल्याणापेक्षां आपल्या

शिष्याच्या वैभवानं आपली प्रतिष्ठा वाढविण्यांतच तुम्हांला आनंद वाटला असेल. जगत्कार्याचा आव घालून एका गरीब मुलीला प्रेमाच्या मार्गांतून लाथाळून उडविण्यांत तुम्हांला कृतार्थता वाटली असेल. पण मी काय करावं ? माझं समाधान कसं व्हावं ? माझं जीवित कसं टिकावं ? माझ्या प्रेमानं कुठं जावं ? सांगा—आतां बोलत कां नाहीं ? सांगा ना—तुमच्या लाडक्या किशोरीनं आतां कुणासाठीं जगावं तें सांगा ना ?

बिंदुमाधव. पण आधीं असं सांग, तुझ्या सर्वस्वाचं मातेरं केलं त्यालाच तूं टाकून बोलणार होतीस ना ? मग माझ्यावर कां तुझा राग ?

किशोरी. तर मग कुणी माझा गळा कापला ?

बिंदुमाधव. तुझा तूंच—तूंच आपल्या सर्वस्वाचं मातेरं करून घेऊं पाहत होतीस; पण देवानं तुला त्या संकटांतून वाचविलं.

किशोरी. मीच ? मीच माझी वैरिण ?

बिंदुमाधव. होय—तूंच. तूं त्यागराजालां ओळखलं नाहींस.

किशोरी. तेही असंच म्हणाले.

बिंदुमाधव. अगदीं बरोबर म्हणाला—तुझं प्रेम अस्थानीं होतं—किशोरी, त्यागराज इतका संकुचित हृदयाचा नाहीं. त्याचं प्रेम एवढं ॥ अफाट आहे कीं, तें एका व्यक्तीच्या देहसौख्यासाठीं त्याला गुंतवितां आलं नसतं.

किशोरी. मग माझं वेडं मन त्यांच्याकडे कां ओढ घेत असे ?

बिंदुमाधव. वेडं म्हणून.

किशोरी. बाबो, किती निर्दय ! आहांत तरी तुम्ही ! माझी काय स्थिती झाली आहे, हें तुम्हीं कसं अजमावित नाहीं ? प्रेमाची निराशा किती दुर्धर असते, तें तुम्हांला अजमासानं सुद्धां का कळत नाहीं ? पहा—माझ्याकडे पहा—तुमची आवडती लोंडकी मुलगी एका क्षणांत किती करपून गेली आहे तें पहा—

पद.: (चाल-काहे राजा.)

जीव जाया । आठवे विषाचा विचार ।

तनुभारें दमुनियां ॥ धु० ॥ सुखविलास नुरला ।

विषादीं रमुनियां । मन दचके अनिवार ॥ १ ॥

दुलारी. (प्रवेश करून). ताई-ताई-आज काय गंमत झाली म्हणून सांगू ?

किशोरी. काय झालं ?

दुलारी. मला आतां बाटावं लागणार. बाबा, खरोखर आतां मला खिस्ती व्हावं लागणार. अहाहा, काय तरी तें प्रेम ?

किशोरी. कुणाचं प्रेम ?

दुलारी. माझ्या वल्लभाचं.

किशोरी. सुब्रह्मण्याचं ?

दुलारी. नव्हे ग. मला आतां एक नवीनच वल्लभ आढळू लागला आहे. त्याला पाहतांच मी प्रीत व्हावं. कां कीं, त्यांना प्रवचनें करावयाची आहेत.

किशोरी. हें कुठल वंड आणलं आहेस आज ?

दुलारी. वेड नव्हे ग बाई, हें प्रेम आहे प्रेम. असल स्वर्गीय म्हणजे आकाशांतलं प्रेम. अगदीं टेंक्रीला आलेलं, अगदीं गुडघे टेंकलेलं प्रेम. अहाहा ! ते तीन डोळे ! खरोखर त्रिनेत्रधारी शंकराचाच अवतार ! शंकर देखील पार्वतीवर असा एकाच क्षणांत भाळून गेला होता ना ग ?

किशोरी. तसें एका क्षणांत म्हणजे ?

दुलारी. अग, आतांच रेव्हडंड जोसेफ गुलेलू जसे गोंड्यांवर प्रीत झाले तसा.

बिंदुमाधव. जगांत काय काय प्रकारचीं माणसं आहेत कोण जाणे !

किशोरी. दुलारी, बाबांसमोर असला व्रात्यपणा करायला तुला कांहींच कसं वाटत नाही ?

दुलारी. कां लाज वाटावी ? हें प्रेम आहे ना ?

किशोरी. (स्वगत) खरंच. मीही आतां किती निर्लेज्जपणानं बोलत होतें !

दुलारी. खरंच सांगू बाबा. ते गुलेदसाहेब मला फार आंबंडले. किती गोड आहेत ते ! अहाहा ! त्यांची आठवण होतांच मला हसू लोटतं. काय बरं म्हणाले ते ! हो—मला तारण्याला तुम्हीं देवासारख्या प्रीत व्हा—केवढं हें त्यांचं प्रेम ! अहाहा ! काय तो चेहेरा ! किती पांढरा स्वच्छ ! जसा काहीं पिठांत घोळवलेला पापडच. ती गालावरची लाली ! कशी नुकतीच शिटकावलेली दिसत होती. छी—छी. मी अगदी बेहोष होऊन गेलें आहे म्हणा ना ? आतां काय करावं ? आपण काहीं वाटणार नाही. कुणी तरी वाटल्याशिवाय काहीं लग्न करतां यायचं नाही. (विचार करून) हं ठरला बेत. अगदी असंच.

किशोरी. काय ठरला बेत ?

दुलारी. तुला कशाला सांगायचा तो ? काय तें आतां आपोआप दिसून येईल. तुला कशाला सांगा ? तूं ही अशी आंबट तोंड करून रडणारी. तुला काहीं तें पसंत पडणार नाही. चला बाबा, आधीं घरांत चला. मी तिकडेच तुम्हाला सांगतें.

विंदुमाधव. डेव्हिडचा निरोप ऐकून ते रागावले तर नाहींत ?

दुलारी. रागावले थोडेसे. पण देव प्रीत होतांच त्यांचा सारा राग पार मावळून गेला. चला बाबा आधीं (ती व विंदुमाधव जातात).

किशोरी. काय तरी मन आहे हें ? ही माझी बहीण—माझ्याहून वयानं लहान आहे. सुब्रह्मण्यांवर तिचं प्रेम आहे. त्यांचेही तिच्यावर प्रेम आहे. पण अजूनपर्यंत माझ्यामुळं त्यांचं लग्न अडून राहिलं आहे. सुब्रह्मण्य देखील शंकराचार्य झाले असते. पण हिच्या प्रेमासाठीं—नव्हे, नव्हे—त्यागराजांनींच त्यांना हाणून पाडलं. काय झालं हें ? मी सुखी झालं असतें तर दुलारी रडत राहिली असती. आतां ती सुखी झाली आहे—नाहीं. माझं लग्न झाल्याशिवाय ती कशी सुखी होईल ? माझं लग्न झाल्याशिवाय लग्न न करण्याची तर तिची प्रतिज्ञा आहे. मग काय होणार

आहे ! आम्ही दोघीही कुमारिकाच राहणार का ? कीं दोघींचीही लग्नं होणार ?—नाहीं—नाहीं—नाहीं. माझं लग्न ? छेः अशक्य ! माझं लग्न आतां होणार नाहीं. आतां मीही रडणार, दुलारी रडणार, सुब्रह्मण्य रडणार, आणखी कोण कोण रडणार. आहेत कोण जाणे ? भवितव्यते, तुझ्या पोटांत काय सांठवलं आहे, तें मला दाखिवशील का ग ? कीं, आम्हीं घाईच हंसणार आहोंत ? त्यागराज तर हंसतच आहेत, दुलारी आतां हंसत आली आहे, सुब्रह्मण्य आणि—आणि कोण ? डेव्हिड ? तो खिस्ती ? कुठं बरं पाहिलं होतं मी त्याला ? लाहोरला का ? होय. शाळेंत जातांना का ? असेल. मला काय करायचं आहे त्याच्याशीं ? असेल. पाहिलंही असेल. पण आतां मला कांहींच आठवत नाहीं. पण त्याला आठवतं ? त्याची आठवण इतकी धड करी ? हा काय घोटाळा आहे ? नको—तो विचारच नको. सारा विषमतेचा बाजार आहे झालं—

पद. (चाल—सावरियां सवरियां.)

सविनया असुनियां भुवनिं या मी किति झालें अविनया ॥४०॥
केसा न टावा हृदया विसावा | हतबल देवें गतभया ॥ १ ॥

(जाते).

अंक पहिला समाप्त.

107/11

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ—नदीतटाक.

डेविहड. एवढ्या पहांटेपूर्वी त्यांचं घर सोडून निघालो. मनाशीं चोरी कशी करतां येणार ? ज्या बालिकेला रस्त्यांतून जातांना पाहून एका वेळीं मी स्तब्ध झालों होतो, तीच किशोरी ठरली. तिचं त्यागराजावर प्रेम आहे. त्यागराज तिच्या प्रेमाच्या परिपूर्तीपलिकडे गेला आहे खरा. पण तिचं मन निर्मळ आहे, हें मी तारे विसरतां कामा नये. ज्या घरांत किशोरी होती त्याच घरांत मी होतो. तिच्या पदधुलीनं पवित्र झालेल्या भूमीवर मी पाय कसा द्यावा ! स्वर्गांत चमकणाऱ्या चांदणीला मृत्युलोकांतल्या मस्तकावर कसं आणतां यावं ? त्या चांदणीकडे नुसतं पहावं, मार्गभ्रष्ट होऊं नये म्हणून तिच्या गतीच्या अनुरोधानं पाऊल टाकावं, एवढाच माझा अधिकार. ती स्वर्गाची देवता आणि मी मृत्युलोकच्या धुळींतला दुबळा कीटक ! प्रेमाची अंधुकशी कल्पनासुद्धां इथं असह्य वाटेल.—

पद. (चाल—जानेदे मैका सुनो).

या नभिं मेघां मोही महानिशा । धाड रडति वरि घडि घडि उसळे
गार । महिवरि आणति अशनिपात ॥ ध्रु० ॥ बिजलि त्या रविं नाचे ।
पळभरि तमासि दिपवीत जातां निजधामी । घनतमि वरुषे धार । बुड-
वित सागरिं रजनिनाथ ॥ १ ॥

बिचारी मालन, मनोविकाराला बळी पडून स्वतःला फसवीत आहे. विवाहसौख्याला मी अपात्र आहे, हें तिला सांगूनही पटत नाही. मिशन-हाऊसकडे जातांच तिनं मला अडिवलं. पण गावांत पूर आल्याचं तिथंच कळलं म्हणून तिच्या कचाट्यांतून सुटून येतां आलं. परावर्तनाखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही विषयाला माझ्या हृदयांत अजून जागा नव्हती; पण किशोरी—नको. तिचं नांव उच्चारण्याचा देखील मला अधिकार नाही.

पद. (जो हमने तुमसे.)

मी दमन करुनिया या मना । झणिं करिन दान हे विफल प्राण ॥धु०॥
बुडतां ठार भवजळाघातें । मी जरि जाईं खोल खोल । इतर जनि उतराईं ।
स्वतनुघातें ॥ १ ॥

फिर मना—मागं फिर. इकडे पहा, या अनर्थाकडे पहा. किती धरं कोसळत आहेत हीं ! किती लोक बुडत आहेत हे ! हीं बायका मुलं—अरेरे ! काय भयंकर प्रसंग हा ! बुडत असतांना देखील हे द्रव्याची पेटी कवटाळित आहेत ! जीवाची आशा आतां सोडलीच पाहिजे. स्वतः बुडतांना दुसऱ्यांना वाचविलंच पाहिजे ! (उडी घेतो.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—रस्ता.

(मालन प्रवेश करिते.)

मालन. या पावसाचं सारंच काहीं चमत्कारिक. त्या तिकडे पाऊस सारखा कोसळत आहे, तर इथं त्याचा मागमूस देखील नाही. या पृथ्वी-वरच्या माणसांत जिकडे तिकडे धरसोडीचं वर्तन दिसतं, तसंच स्वर्गांतल्या दूतांचं देखील असतं का ? डेव्हिडरावांना मी पृथ्वीवरचे देवदूत समजत आले, त्यांनींही अशीच धरसोड चालविली आहे. कसे माझा हात झिडकारून गेले ? मी कुरूप का आहे ? वेडी का आहे ? अशिक्षित का आहे ? मग मला त्यांनीं कां झिडकारावं ? कारण सांगितलं पूराचं ! पण कुठं आहे इथं पूर ? मिशनहाऊसच्या बाजूला थोडासा पाऊस पडत होता खरा—पण इथं काय आहे ? त्यांनीं मला फसवलं तर नाही ? छीः ! भलतंच ! ते केव्हांही खोटं बोलत नाहीत. मग पाऊसच वाटतं खोटा ? किंवा खोड्याच्या पावसांतच तर ते नाहींना सांपडले ? गुलेद-सहैब त्यांचा द्वेष करतात, म्हणून मी एवढी जपते. आज शब्दाथजा दिवस. कुठं काहीं काम केलेलं दिसलं तर केवढी कडक शिक्षा देतील. नोकरीवरूनच जर दूर केलं तर जातील कुठं नि खातील काय ? ना धर—ना दार. नको-नको मेली ती कल्पना ! छीः ! त्यांना आतां

शोधून काढलंच पाहिजे. दिसूंदेत तर खरे—अशी दोन्ही हात पसरून वाटेवर उभी राहीन. अगदीं एक पाऊलसुद्धां पुढं टाकूं घायची नाहीं. अगदीं हट्टच धरून बसले तर अशी घट्ट कवटाळून धरीन.

दुलारी. (प्रवेश करून) हं-हं-कोण तें? मालन? अग मी ती दुलारी. मला डेव्हिडरावच समजलीस कीं काय?

मालन. कोण? तुम्हीं का त्या? मला क्षमा करा. माझी चूक झाली. मी अगदींच भ्रमांत होतें.

दुलारी. कसला भ्रम? खरंच. कुणीं म्हणतात प्रेमानं भ्रम उत्पन्न होतो. त्यातलंच काहीं आहे वाटतं.

मालन. हें काय बरं? माझा जीव भयानं वाळून गेलेला, आणि तुम्हाला आपली थट्टाच सुचते! माझी गरिवाची कशाला करतां थट्टा? दुलारीबाई, मी केवढ्या भयंकर प्रसंगांत आहे, हें तुम्हांला कळलं तर तुम्हीं देखील माझ्यासारख्या भ्रमिष्ट व्हाल.

दुलारी. गुल्लेसाहेब रागावले आहेत वाटतं? बरेच जलद बोलण्याइतके रागावले आहेत, कीं, आपलं रोजचं ठाय लईचं रागावणं आहे?

मालन. अझून नाहीं काहीं रागावले. पण जर का ही हक्किकत त्यांना कळली तर—नकोच ती कल्पना! आज शब्बाथ ना?

दुलारी. हो—आजच रविवार. पण अझून सूर्यदेखील वर आला नाही. या भर पहाटे तुम्हीं चाललांत कुणीकडे?

मालन. काय सांगूं दुलारीबाई, डेव्हिडराव—छे: पण मला आर्धी जाऊं दे त्यांना शोधायला. नाहीतर भलतंच काहींतरी व्हायचं.

दुलारी. कुठं गेले आहेत डेव्हिडराव?

मालन. त्यांना कुणी सांगितलं कीं, तिकडे गांवांत तुंग्ग नदीला पूर येऊन गांव बुडत चालला आहे; म्हणून बुडणाऱ्या लोकांना मदत करण्यासाठीं ते धांवतच निघून गेले.

दुलारी. साहजिकच आहे. या संसाराच्या पूरांत वाहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला नदीच्या पुराचोसुद्धां भीति वाटणाऱच.

मालन. नाही हो. त्यांना भीति वाटली असती तर किती बरं झालं असतं ! पण छेः ! अगदीं निर्भयपणानं धांवत गेले.

दुलारी. आणि गुलेलसाहेब ? ते नाहीत वाटतं गेले ?

मालन. ते ? अगबाई ! आज शब्बाथ ना !

दुलारी. खरंच तें. तुमच्या भाषेत बोलायचं, म्हणजे न कर्त्याचा वार रविवार. आमचा न कर्त्याचा वार असतो शनिवार. कारण शनीची काळोखी आली की, आम्ही कर्तृत्वहीन बनतो; आणि सूर्याचा पूर्ण प्रकाश सांपड्या म्हणजे तुम्ही आळशी बनतां. पण आम्हां ब्राह्मणांना रविवार म्हणजे फारच उद्योगाचा दिवस असतो. डेविडराव ब्राह्मणच आहेत की नाही ! त्यामुळं सूर्योदयापूर्वी नदीतटाकीं परोपकाराचं अर्घ्य वाहण्याची त्यांना बुद्धि होणं साहजिक आहे.

मालन. मग चला ना तिकडेसच. माझा जीव कसा अगदीं धाबरून गेला आहे.

दुलारी. त्यांत काय धाबरायचं ? परोपकारासाठीं देह खर्ची पडला तर काय वाईट ?

मालन. त्यांच्यावर माझं प्रेम आहे ना !

दुलारी. आहे ना ? म्हणूनच भ्यायला नको. भय वाटलं तर प्रेम नाही म्हणून समजावं. मालन, वेडे पोरी, प्रेमाला स्थलकालाची कसली चाड ? आम्ही हिंदु एका जन्मानं प्रेमाचा प्रपंच निरवून टाकित नसतो. चौऱ्याऐंशी लक्ष जन्म—

मालन. ओ होली मदर ! (Oh Holy Mother) चौऱ्याऐंशी लक्ष जन्म ?

दुलारी. हो-हो-चौऱ्याऐंशी लक्ष. एवढेचसे काय ? अनंत जन्माच्या अंतापर्यंत देखील आम्ही प्रेमासाठीं तिष्ठत राहूं.

मालन. तर मग दुलारीबाई, मला हिंदु करून घ्याच. आम्ही खिस्ती एका जन्मानं एवढे धाबरतो; पण असंख्य जन्माचं तुम्हांला काहींच कसं वाटत नाही ? असंख्य जन्म ! अगबाई ! असंख्य जन्म ! असंख्य जन्म म्हणजे काय असेल कोण जाणे !

दुलारी. तें आम्हींच जाणतो. आणि ज्यांना तें समजत नाही, त्यांना आम्हीं हिंदु म्हणजे एक कोडंच होऊन राहूं. जा पोरी, जा आपल्या मिशन हाऊसमधे ! आणि शाब्दिक स्वातंत्र्याच्या बंधनांत स्वतःला कोंडून घे जा.

पुद्दू. (प्रवेश करून) कोण मालन ? दुलारी ? अग वेड्या पोरींनीं, यावेळीं तुम्हीं इकडे कुणीकडे ? प्रातःस्नान नाही—काहीं नाही. स्नान नाही, संध्या नाही. तुम्हीं या उभ्या पहाटे कुठं निघालांत ? गावांत नदीला पूर आला आहे तें आहे का तुम्हांला माहित ? पळा—पळा वर मठाकडे जा, नाही तर मिशन हाऊस तरी गांठा. संध्या दोनच मार्ग काय ते खुले आहेत. त्यांतल्या त्यांत मिशनहाऊसच वरं. कारण तें आहे अंगदीं टेकडीवर. आणि आमचं धर्मशास्त्र काय म्हणतं ? ' उत्तमे शिखरे । जाते. ' उत्तम आहेत ते शिखरावर जातात. हं—हं. ' गच्छ देवी यथासुखं. '

मालन. तुम्हींच पळा हवे तर. दुलारीबाई, मला पूराच्या जागीं घेऊन चला ना.

दुलारी. या रस्त्यानं अशा सरळ जा.

पुद्दू. अहो माझं ऐका. तिकडे जाऊं नका. बुडून मराल, मग फुकट पश्चात्ताप होईल.

मालन. नाही हो. मला रस्ता कळत नाही. थोरल्या मिशिसाहेब बरोबर असल्याशिवाय आम्हांला कुठंच जाऊं देत नाहीत. मग तुम्हींच सांगा, मला रस्ता कसा कळे ?

दुलारी. गरीब विचारीं कोंकरं ! विचारीं मेंढपाळामुळं परतंत्र झालीं.

पुद्दू. पळा, पळा. कसलं पारतंत्र्य आणि कसलं स्वातंत्र्य ! तें पहा तुंगेचं पाणी कसं जोरानं वर चढतं आहे.

मालन. चहूं दे. मी आपली बुडून मरेन.

दुलारी. केव्हांही नाही.

पुद्दू. खरंच नाही. हा पहा, तुला तारण्यासाठीं तुझा मेंढपाळच इकडे येत आहे.

मालन. कोण डेव्हिडराव ? नव्हे—(भयानें) दुलारीबाई, हे गुलेळू-साहेब आले ! आतां काय करूं ?

पुट्टू. रडा—आतां रडा—तरी मी सांगत होतो. पण माझं ऐकतं कोण ? (गुलेळू येतो).

गुलेळू. मालन, हें काय ! तुझे कर्तव्य तुला कसें न कळावें ? तूं करीस त्याचप्रमाणें करावें, हें तूं कसें विसरावें ? हीं दुर्दिनांचीं अद्भुतें आणि चिह्नें पहायास आकाशांतील बापानें तुला जे डोळे द्यावे, त्याचा उपयोग नसल्यानें तूं आपणास बहुत खेदांनीं मोंसकून घेतलें आहेस. आज शब्बाथ ना ? प्रियांनो ! तुमचें नीतिमत्व काय झालें ?

दुलारी. नीतिमत्व गेलं वहात तुंगेच्या पुरांत. आतां अंतिमत्वाला जपा, म्हणजे झालं.

गुलेळू. कोण दुलारी ? मी तुमच्या प्रीतदर्शनाला अंचवावें, हा माझा गुन्हा. माझ्या अंधतेला हाय हाय ! प्रिय दुलारी, मी क्षमला पात्र व्हावें अशी प्रार्थना करितों.

पुट्टू. काय हें साहेब ? या फटकळ पोरीची कसली क्षमा मागतां ?

गुलेळू. पुट्टू पंडित, ही सौंदर्यदेवता उंचावलेली आहे. हिचें भजन करा. गौरवानें गौरवित होत असलेली ही, हिच्यापुढें गुढघे टेंकायास मी आनंदावें. प्रीतीनें मला जन्मविलें आहे म्हणून मी माझ्या पवित्राला कुजू देणार नाहीं. पहा, या सौंदर्यिकेला स्तोत्र करा. यासाठीं कीं, तिनें प्रसन्नवून माझी अनुकारी व्हावें. जा मालन घरीं. शब्बाथ पाळ. नाहीतर तूं आत्मिक नाहीस.

दुलारी. (स्वगत) हा वाटेंतला काटा काढायचा उपाय दिसतो.

मालन. मी नाहीं जाणार. मी डेव्हिडरावांना शोधून काढल्या-खेरीज आता मुळांच घरीं जाणार नाहीं.

गुलेळू. मालन, तुझे भाषण मला आत्म्यांत व्याकुल करितें झालें. तूं पवित्रशास्त्र अमान्यितेस ? मला दबावितेस ?

मालन. पवित्रशास्त्र म्हणतं, 'शब्दाथ मनुष्यासाठी झाला, मनुष्य शब्दाथासाठी झाला नाही'

गुलेलू. भटकलेल्या कोंक्रे, हें काय भाषण ? तूं मला शिकवण द्यावी काय ? मी तुझे केव्हांही न ऐकावं. जा-घरीं जा. आढयता मिरवूं नकोस. कां कीं, मी तर प्रभु येशू खिस्त याच्या वधस्तंभाच्या आढयतेशिवाय कशाचीही आढयता मिरवावी, असें न होवो. त्याकडून मला जग व जगला मी वधस्तंभी दिलेला आहे. जा, आतां अधिक पुसावास मला अवधि नसतो.

मालन. नाहीं जात जा. काय माझे करायचं तें करा. मी काहीं आतां तुम्हांला भ्यायचो नाहीं. फारच त्रास दिलात तर अशी जाईन नि हिंदू होईन.

पुटू. गप्प गप्प. काहींतरी वोलूं नकोस.

गुलेलू. तुझ्या बुद्धीला हाय हाय ! तुझ्या दुर्भाषणाला हाय हाय ! तुला शिकवण देणाऱ्या पतितांना हाय हाय !

दुलारी. हं हं-सावकाश-सावकाश. लय बहू लागली.

गुलेलू. प्रिय दुलारी, मालनला धिक्कार ! पण माझे लय तुझ्या प्रीतीत बढावें. कां कीं, तूं माझी नेत्रांचा तारका व्हावें; यासाठीं कीं, मी आरंभापासून प्रीतीच्या सांगाती असत आलों आहे.

मालन. दुलारीबाई, त्यांच काय ऐकतां ? मला डेव्हिडरावांकडे नेतां ना ?

गुलेलू. अगे बहकले, शिक्षा पावतांच तुला रडणें व दांत खाणें होईल. पुष्टपंडित, हिला तुम्हीं पकडावें आणि घरीं न्यावें. जा मालन 'तुझे शत्रू तुझ्याभोवती मेढेकोट बांधून तुला वेढितील आणि तुझ्यांत धोंड्यावर धोंडा राहूं देणार नाहीत.'

पुटू. चल-चल, मालन. तूं घरीं जा. मी डेव्हिडला शोधून घेऊन येतो.

मालन. खरोखर ? शपथ ? तसं नको. अगदीं कसली तरी मोटी शपथ व्या.

पुद्द. (जानवें दातांत धरून) या यज्ञोपवीताची शपथ-मी डेव्हिडला शोधून आणतां.

मालन. चला तर. (जात).

पुद्द. दातांत खूत धरलें कीं शपथ मोकळी होते, असं धर्मशास्त्र आहे. (जातो).

गुलेलू. दुलारीवाई, आतां प्रभूनं आपणास एकांत द्यावा. कां कां, उदयावर सूर्य येत असावा, असें पहायास प्रेमाचें अभिवचन व्हांवें.

दुलारी. प्रेमाचें अभिवचन ? प्रेम असं एका क्षणांत का प्रबल होतं ? आगशनेशिवाय कधीं देवता प्रसन्न होतात का ?

गुलेलू. तर मग वधस्तंभाचें अडखळण नाहींसं झालें.

दुलारी. पण मी काहींच वचन देत नाहीं, हें ध्यानांत ठेवा.

गुलेलू. ही मनावणी तुम्हांस बोलावणाऱ्याची नाहा, हें ध्यानांत असवें. कां कां, माझ्या वंगल्यावर तुमचें आगमन एकांत करील. अहाहा ! जे प्रीत झाले ते धन्य ! आमेन. (जातो).

दुलारी. पण माझ आगमन केवढा आकांत करणार आहे हें या मूर्खाला काय माहित ! त्रिती विसरभाळी मी ! वावांना आर्धी शोधून काढलें पाहिजे. बहुधा ते पुगच्या जागींच गेले खास. (जाते).

प्रवेश तिसरा.

स्थळ-देवघर.

(आसनस्थ श्री.)

श्री. ' कुणा सडक्या मेंढूच्या आधाशानं ही गादी उत्पन्न केली ' असच काल किशोरी म्हणाली. राजवैभवाच्या आकांक्षा पूर्ण करण्याच्या

आवडीनं विद्यारण्यांनींच हें अवडंबर उभारलं नसेल ना ? अमात्य पदावर असलेल्या माधवाचार्यांनं कृष्णाजिनाच्या आसनावर समाधान मानलं असेल, पण शंकराचार्य झालेला तोच विद्यारण्य, गमावलेलं वैभव उकरून काढण्यासाठीं राजमुकुट धारण करूं लागला नसेल कशावरून ? वैभव हाताशीं असत त्यावेळीं त्याचा त्याग करणं सुलभ असतं. पण वैभवाचा थैथयाट समोर दिसत असतांही वैभवहीनाला मन आवरतां येईल का ? अमात्य असतांना माधवाचार्य त्यागी राहिले; पण टाकून दिलेलं वैभव हातसांड झालेलं पाहून त्याच माधवाचार्यांनीं शृंगेरीचा शंकराचार्य नांवाचा राजा निर्माण केला नसेल ना ? हा मुकुट संन्याशाच्या डोक्याला शोभत असेल का ? डोकीवर मुकुट चढवायचा होता तर शंकराचार्यांच्या महालांत आरसा कां ठेवला नाहीं ? हा महाल कीं मठ ? कैदखाना तर नव्हे ना हा ? खरंच, कैदखान्यांत सिंहासन नसतं. मागं पुढं शिपाई असतात खरे पण जयघोषाच्या ऐवजीं कैदखान्यांत नुसत्या किंचाळ्याच ऐकूं येतात. किंचाळ्यांत आणि जयघोषांत तरी फारसा फरक आहे कुठं ? असमाधानाच्या वैभवांत जयघोष देखील किंचाळी इतका दुःसह होतो. हा मुकुट डोक्यावर नसेल, हें जरतारी महावस्त्र सर्वांगाला जखडित नसेल, तरीही हे चोपदार ललकारतील का ? सुवर्णमुकुटा, विचाच्या सुवर्णमुकुटा, तुला डोक्याचंच सिंहासन हवं असतं का ? समाधीच्या शिलेवर किंवा थडग्याच्या चबुड्यावर तुझी स्थापना झाली तरीहि हे लोक तुझ्यापुढं माना वांकवतील का रे ? नुसतं माणसाचंच डोकं तुला सिंहासनाला पुरतं कीं कसलाही गोटा असला तरी चालतो ? नारळाच्या करवंटीवर हा मुकुट ठेवला तर फार सुंदर दिसेल नाहीं ? एकदां ठेवून पाहिला पाहिजे. पण नारळाच्या करवंटीवर हा मुकुट बसेल का ? या मुकुटाला डोक्याची करवंटी जितकी मानवते तितकी नारळाची नाहीं मानवणार कदाचित ? (मुकुट डोक्यावर ठेवून) काय वाटतं आतां ? मान ताठ होते, छाती पुढं येते. अभिनाचा ताठा वाढवायला हा उपाय चांगला दिसतो. पण संन्याशाला अभिमान शोभेल का ? इतक्या शंकराचार्यांनीं हा मुकुट मस्तकावर वागविला, त्यांच्या डोक्यांत हे विचार आलेच नसतील का ? किंवा ते मुकुटाच्या वजनाखालीं दडपून गेले ? या मुकुटाच्या वजनाखालीं असंख्य

राष्ट्रांची सदसद्विवेकबुद्धि जर सहज दडपली जाते तर एका यःकश्चित् संन्याशाच्या डोक्याची काय कथा ? हें दडपण झुगारून दिल्या-खेरीज गत्यंतर नाही. किशोरीला दिलेलं वचन पुरं केलच पाहिजे. पण तें पुरं कसं होणार ? शेंकडों वर्षे शंकराचार्यांच्या डोक्याला मुकुट खिळवून टाकणारे आर्थीडॉक्सीचे पोलादी खिळे कसे मोडतां येणार ? आद्य श्रीशंकराचार्यांचं मुकुटधारी चित्र अजून तरी कुठं सांपडलं नाहीं. मग परंपरेच्या वेड्याखुळानं माथ बिघडवून हा सोन्याचा घोंडा मी मस्तकावर कां वागवावा ? सोन्याच्या गुलामगिरीखालीं शंकराचार्यानं कां मान वाकवावी ? मी संन्यासी आहे. मी स्वतंत्र आहे. शिवोऽहं शिवोऽहं शिवः केवलोऽहम् ॥ असा मुक्तकंठानं टाहो फोडणारा शारदांबेचा चिरंजीव पुत्र हें माझं मस्तकावरचं मुकुटरूपी संकट ही पायाखालची सिंहासनाची जळती ज्योत उखडून टाकणार नाही का ? अरेरे ! काय ही संन्यासाची विटवना ?

पद (तुम अत अलबेली.)

शिरिं धरि मुकुटाला । श्री तोचि झाला । काषायवसनधारि ॥ ४० ॥

त्यागी त्यागा धरि अनुरागा । विभविं जो वांकला । बांधवधन हरि ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्य. (प्रवेश करून) नीलाचलपीठाचा विजय असो.

श्री. तथास्तु. सुब्रह्मण्य, हा तुमचा आशीर्वाद खरोखरच खरा होवो.

सुब्रह्मण्य. खरोखरच खरा ? म्हणजे कसा काय ?

श्री. असं म्हणा - संन्यासाचा विजय असो, दारिद्र्याचा विजय असो, भिकेच्या कटोन्याचा विजय असो. कां ? बोलत कां नाही ? या सुप्रभात-कालीं याहून दुसरा गोड आशीर्वाद कुठला आहे, असं तुम्हाला वाटतं ?

सुब्रह्मण्य. ही भविष्यवाणीच ऐकली म्हणून मला थोडं आश्चर्य वाटलं. श्रींना गांवांतल्या अनर्थांची खबर कळली वाटतं ?

श्री. गांवांतला अनर्थ ! गावांत अनर्थ का व्हावा ? गावांतले लोक काहीं सुवर्णमुकुट धारण करीत नाहीत.

सुब्रह्मण्य. तुम्हेला महापूर येऊन सारा गांव वाहून गेलं.

श्री. अस्सं. इंद्रानं आपला रत्नजडित मुकुट मोडून पृथ्वीवर सारीं रत्नं उधळून दिलीं वाटतं ! शक्य आहे. इंद्राला देखील आतां मुकुटाचा वीट आला असेल.

सुब्रह्मण्य. केवढा भयंकर अनर्थ तो ! हजारों घरं पाण्यांत टाकलेल्या टेकळासारखीं विरघळून गेलीं; हजारों तान्हीं बाळं मातृहीन झालीं; हजारों घरांतले पोशिंदे काळाच्या दाढेखालीं रगडले गेले; गगनाला भेदून टाकणारे हजारों वृक्ष गवताच्या काड्यांसारखे वाहून गेले; हजारों जीवांना अन्न पुरविणाऱ्या शेतांचं तलाव बनले आणि हजारों लोकांचं अन्न त्यांच्या तळाशीं गाडलं गेलं. हजारों -

श्री. हजारों लोकांच्या अन्नाचा मुकुट डोकीवर चढवून हिंदूंचे शंकराचार्य आपल्या मठांत खुशाल चैन करित बसले आहेत आणि आतां हजारों मिशनरी ख्रिस्ती त्या गरिबदुबळ्यांना दुःखमुक्त करण्यासाठीं धांवत जातील. असंच ना सुब्रह्मण्य ? चला तर. आपला हत्ती सजवून आणा. हजारों लोकांच्या अन्नाच्या त्यांच्या रुपेरी अंबारींत बसून या अनर्थाची मौज पाहण्याकरितां आपण जाऊं चला.

सुब्रह्मण्य. संन्याशाला भूतबाधा होते असं मला वाटलं असतं, तर आपलं भाषण मला अयोग्य दिसलं नसतं. पण या प्रभातकालीं पूर्वींच कांहींच कारण नसतां श्रींच्या मुखांतून निघणारे हे विचित्र उद्गार मला किती दुःखदायी वाटत आहेत.

श्री. पूर्वींच कारण कां नाही ? तुम्हीं कालच माझ्यावर रागावून गेलां होतां ना ?

सुब्रह्मण्य. पण माझा राग आपल्या प्रेमळपणापुढं कुठं टिकला ?

श्री. (त्याला ऋवटाळून) सुब्रह्मण्य, तो प्रेमळपणा तुमचा—माझा नव्हे. तुम्हांला राग येण्याला पुरेसं कारण झालं होतंच. त्यांत तुमचा दोष नव्हता. या डोकीवरच्या मुकुटाखालीं माझा मेंदू दडपला गेला होता. मुळची वृत्ति त्या मुकुटाखालूनही उसळी मारून वर येऊं पाहत होती. त्यामुळं मुकुट आणि डोकं या दोहोंच्या युद्धामुळं मी तुमचा अपमान केला.

सुब्रह्मण्य. छे: छे:, मुळींच नाही. मीच आपला अपमान केला.

श्री. हा तुमचा विनय आहे. मलाच मुकुटाचा गर्व झाला होता. नाही तर सर्वाधिकारी मुकुटावर बसून देण्याविषयींचा उद्गार माझ्या तोंडून कां निघाला असता ? संन्याशाच्या मस्तकावर सारं जग नाचलं तरी त्याला आनंद झाला पाहिजे. सुब्रह्मण्य, आपण दोघेही निरपराधीच आहोत. हा सारा अपराध या मुकुटाचा आहे. तुम्हांला काय वाटतं ?

सुब्रह्मण्य. (स्वगत) खरंच. दुलारीवर प्रेम असतांही मी शंकराचार्यांच्या गादीची आशा धरली ती या मुकुटामुळंच काय ?

श्री. कां ? सुब्रह्मण्य, बोलत कां नाहीं ? हें सर्व अनर्थांचं मूळ मुळींच काढून टाकलं, तर फार उत्तम होईल नाहीं ? पहा, खिस्ती मिशनरी आतां पूरांत बुडालेल्या लोकांना मदत करण्यासाठीं धांवत जातील —

सुब्रह्मण्य. हो—डेविड जोशी तिथं पुष्कळांना मदत करित असलेला दिसला खरा.

श्री. आणि आम्हीं काय केलं ? बुडालेल्यांची नुसती कीव केली. आतां मिशनरी लोकांनीं मदत केल्यामुळं उपकारबद्ध होऊन सारा गाव बाटून खिस्ती झाला तर तो दोष कुणाचा ? ज्यांना तुम्हीं 'बाटे' असं अमंगळ विशेषण देतां ते बुद्धिपुरःसर बाटलेले नाहीत; त्यांना हिंदुधर्माची वीट आलेला नाही. आपत्कालीं मदतीचा हात स्वतःच्या घरीं न मिळाल्यामुळं ते आपोआप पुढं आलेला दुसऱ्याचा हात धरून घराबाहेर निघाले. या पूरामुळं अनाथ झालेल्या जीवांसाठीं तुम्हीं काय करणार आहांत ?

सुब्रह्मण्य. (वावरून) काय करणार आहांत ? काय केलं पाहिजे तें मला मुळींच माहित नाहीं.

श्री. जा खिस्ती मिशनऱ्यांचा उपदेश घ्या. त्यांच्या पायाजवळ बसून परोपकारव्रताचा धडा घ्या. अनाथ हिंदूंना सनाथ हिंदू आपत्कालीं मदत करूं लागले, तर या हिंदुस्थानांत एकही हिंदू बाटून खिस्ती होणार नाहीं. खिस्ती मिशनऱ्यांना जसा खिस्ताचा वेदांत मुळींच कळलेला नाही, तसंच हिंदू बडबड्यांनीं उपनिषदांचं रहस्य पारखं करून घेतलं आहे.

दोषांनाही आपआपला धर्म कळलेला नाही; पण आम्हां हिंदूपेक्षां ख्रिस्ती एका बाबतींत श्रेष्ठ आहेत, त्यांनी ख्रिस्ताचा एक उपदेश आचरणांत आणला. ते गुड समरिटन (Good samaritan) बनले आणि आम्हीं ? आम्हीं आमच्या परंपरेचीं प्रेतं उराशीं कवटाळून उपाशीं मरत राहिलों आहोंत. हा मिशनऱ्यांचा दोष का ?

सुब्रह्मण्य. तर मग आज आम्हीं काय केलें पाहिजे ?

श्री. पूरांत बुडालेल्या गरिवदुवळ्यांना वांचवा, जा. पाद्यपुजेसाठीं म्हणून गरिवदुवळ्यांपासून श्रीमंतापर्यंत सर्वांच्या मुंड्या मुरगळून उकळेललें द्रव्य अनाथांना अन्न देण्यांत खर्च करा, जा. शंकराचार्यांच्या तिजोरीला देखील संन्यास द्या, जा.

सुब्रह्मण्य. तिजोरी खाली केली तरीही मिशनऱ्यांशीं स्क्रर घायला पुरेशी रक्कम उभी रहाणार नाहीं.

श्री. तर मग अस करा. हा मुकुट विक. दचकतां कां ? हा मुकुट विक. हें महावस्त्र विक. (काढून ठेवतो) पहा, मी आतां नुसता एकादा कॉलेज स्टुडंटच दिसतो नाहीं ? या रुपेरी पादुका विक. हें सिंहासन विक. हत्ती विक, त्याची अंबारी विक. भरझरी झुली-सकट घोडे विक. निशाणांचे जॉरपटके विक. फार काय, पण पूजेचीं सोन्यारुप्यांचीं उपकरणीं आणि देव्हान्यांतले सोन्यारुप्यांचे देवसुद्धां विक. या मठांत यापुढें पूजेचा वाण आणि श्रीशारदाविची मूर्ति खेरीज सोन्याचा एक कण किंवा जराचो एक तंतूसुद्धां राहतां कामा नये. एवढेही होऊन जर पैशाची भरपाई होत नसेल तर हा मठ कोसळून पाडा आणि त्याचा प्रत्येक संगमरवरी दगड विकून पैसे उभे करा. बाहेर एवढे अनाथ अपंग उपाशीं मरत असतां हे संगमरवरी धोंडे उराशीं कवटाळून कुठला शंकराचार्य स्वर्गाला जाऊं शकेल ?

किशोरी. (प्रवेश करून) अहो शंकराचार्य स्वतः स्वर्गाला जाण्यापूर्वीं आधींच ज्यांनीं स्वर्ग गांठला आहे त्यांच्या पोरनाळांना मृत्यु-लोकीं जिवंत ठेवण्याचा काहीं उपाय काढा.

सुब्रह्मण्य उपाय आधींच निघाला आहे. हा पहा श्रीनीं मुकुट सुद्धां विकायला काढला.

किशोरी. अस्सं ? आणि तुम्ही स्वतः काय केलं ?

सुब्रह्मण्य मी ? हो खरंच मी ?

किशोरी. तुम्ही हा मुकुट विकण्याचीं दलाली पदरांत पाडणार अहांत वाटतं ?

सुब्रह्मण्य. किशोरी, त्यागाच्या बाबतींत मी त्यागराजालाही द्वार जाणार नाहीं. हें पहा, माझं शिरोभूषण मी फेकून देतो. ही माझी भर-जरी शालजोडी अनाथांना पांघरूण घालण्यासाठीं निघाली पहा. हे चालले रुपेरी खडाव पूरांत वहात—

किशोरी. शाबास सुब्रह्मण्य ! आतां दुलारीचा बळभ मला दिसून आला.

श्री. किशोरी, नीलाचलपीठाच्या शंकराचार्यांन आपलें वचन पूर्णां शानं पाळण्याकरितांच ईश्वरानं हा पूर आणला. हा ईश्वरीकृपेचा पूर अनाथअपंग वैभवशाली मूढांसाठीं धावून आला आणि त्यांचं वैभवाचं पाप धुवून काढून नाहींसा झाला.

किशोरी खरंच, माझ्याही प्रेमाचं बावळं बुजगावण त्याच पूरानं वाहून नेलं (नमस्कार करून) नीलाचलपीठाचा विजय असो.

सुब्रह्मण्य (स्वगत) त्यागाचा आनंद मोठा हृदयंगम असतो, यांत शंका नाहीं. (उघड) श्रींच्या अनुज्ञेप्रमाणं हे साहित्य घेऊन आतां मी पुढील तयारीला लागतो. अहाहा ! हा भार वाहतांना आज मला केवढा आनंद होत आहे ! बा मुकुटा, आजपासून धर्मगुरूच्या मस्तकाला तूं अखेरचा रामराम ठोकलास खास. (जातो.)

किशोरी. त्यागराज, या क्षणापासून मी तुम्हांला श्री म्हटलं पाहिजे.

श्री. श्री आणि संन्यास यांची आज कायमची ताटाटूट झाली.

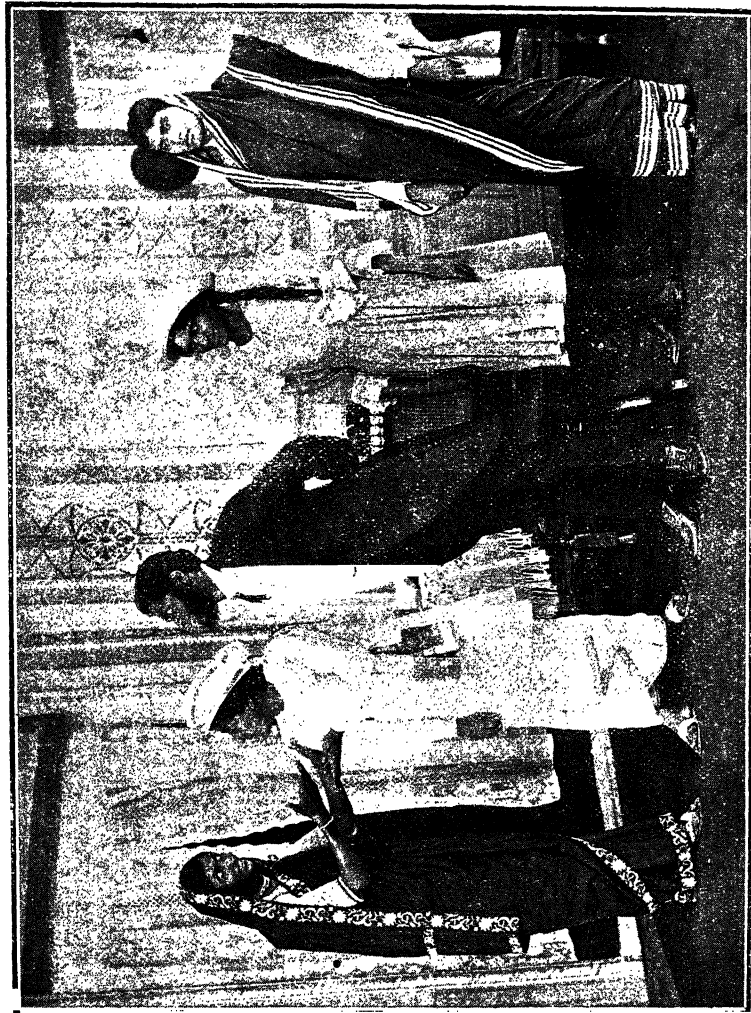
किशोरी तर मग आम्हां पंजाबीलोकांच्या वहिवाटीप्रमाणं मी आपणाला स्वामीजी म्हणूं का ?

किशोरी—आणि तुम्हीं स्वतः काय केलं ?

पान ५६

The Manoranjan Press, Bombay.

दुल्हारी—सहिब सांगतात तसा त्यांना सलाम करा.

श्री. पूर्वपरिचयाचा संपर्क पार धुवून टाकून तें संबोधन उच्चारलेलें ऐकतांना मला आनंदच वाटेल.

किशोरी. तर मग स्वामीजी, डेव्हिडसाठी आपण काय केलें आहे?

श्री. डेव्हिडसाठी मी काय करणार नाहीं! डेव्हिडच्या परावर्तनांत माझा सारा जीव गुंतून पडला आहे. संन्याशानं वासनेचा त्याग केला पाहिजे हें मी जाणतो. पण ब्राह्मण होण्याची डेव्हिडची अनावर उत्कंठा पाहिली म्हणजे संन्यासाचे सारे धर्म विसरून माझी दृष्टी संसाराकडे वळूं लागते. किशोरी, हेंच विचारण्यासाठी तूं मुद्दाम यावेळीं इकडे आली होतीस का ?

किशोरी. असंच म्हटलें तरी चालेल. पूरांतल्या अनाथांची व्यवस्था झालेली पाहून त्या अनाथांना वाचवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या डेव्हिडची मला अर्थात् साहजिकच आठवण झाली.

श्री. विचारा डेव्हिड, स्वरोस्वरच ब्राह्मण्याच्या अभावीं अगदीं मृत-प्राय झाला आहे.

(मूर्च्छित डेव्हिडला घेऊन दुलारी व विंदुमाधव प्रवेश करतात.)

विंदुमाधव. पाहिलंत ? विचारा अगदींच मृतप्राय झाला आहे. अनाथांना वाचवितांना विचान्यानं स्वतःच्या जिवाकडेही पाहिलें नसावं.

श्री. (पाहून) आहे.-आशा आहे. ही नुसतीच मूर्च्छा आहेशी दिसते.

दुलारी. किती वेळपर्यंत तरी हे रस्त्यांत पडून राहिले अमात्रे ! पहा, सकाळच्या सूर्याच्या कोवळ्या किरणांनीसुद्धां यांचे कपडे वाळून गेले-

किशोरी. अरेरे ! गरिब विचारा !

विंदुमाधव. (त्याचे हात वरखाली करून) एवढंच सार्थक. आम्हीं नुसतं तोंडानं म्हणतो, 'अरेरे, गरिब विचारा !' झाली आमची इतिकर्तव्यता ! पण हा 'गरिब विचारा' कां राहिला, याचा विचार कुणी करावा ? सुब्रह्मण्यासारखे शंकराचार्यांचे सर्वाधिकारी पूरांतील अनाथांकडे डेव्हिड पाहायलाही तयार नाहीत, शास्त्रीमंडळींना प्रातःस्नानसंध्येपुढं परोपकार आठवत नाही, पुढुपंडितासारखे कर्मठ ब्राह्मण पूर पाहतांच घरी

पळतात; बिंदुमाधवाचीं पुराणीं हाडं पाण्यानं गारठतील म्हणून त्याच्या मुली त्याला अडवून धरतात; प्रत्यक्ष शंकराचार्यांनां तर सूर्यदर्शन होणंहीं मुष्किल झालं आहे; आणि ज्यानं आपल्या जिवाची पर्वा न करितां बुडल्यांना तारलं, तो रस्त्यांत धूळ खात पडतो. आणि परोपकारार्थ एवढे क्लेश सोसल्याचं बक्षिस काय ? तर ' अरेरे ! गरिव विचारा ! '

किशोरी. परोपकाराचं बक्षिस या लोकीं मिळत नसतं.

डेव्हिड. (भ्रमांत) मी एकदां सांगतो, मी इडनगार्डनमध्ये येणार नाहीं. तुम्हांला वैकुंठाचा रस्ता माहित नाहीं म्हणतां ? मग खिस्ताचे दूत कशाला झालांत ? किशोरी, किशोरी, देवदूतांऐवजीं मला न्यायला तू कां नाहीं आलीस ?

किशोरी. किशोरी ?

श्री. किशोरी ? किशोरी, याचा अर्थ काय ?

दुलारी. (डेव्हिडकडे बोट दाखवून) याचा अर्थ किशोरी. याचा संपत्ती किशोरी. समजलं ?

किशोरी. दुलारी; कुठं काय बोलावं एवढं तरी तुला कळतं का ?

दुलारी. कुठंही झालं तरी खरं दिसेल तेंच बोलावं, एवढं मला चांगलं कळतं.

बिंदुमाधव. दुलारी, खरं बोलायलादेखील केव्हां केव्हां काळ वेळ पाहावा लागतो, हें ध्यानांत ठेव. आपण जें खरं म्हणून बोलत असतो तें आमच्या मताप्रमाणें खरं असतं. तुमचंच तेवढं खरं म्हणून स्वीकारायला इतरांनीं तयार कां व्हावं ? प्रत्येकाला मतस्वातंत्र्य आहे; आणि त्या मतस्वातंत्र्यावर जबरदस्ती करण्याचा ईश्वरालासुद्धां अधिकार नाहीं. किशोरी, तो पंखा घेऊन डेव्हिडला वारा घाल. पाहिलंत, तो आतां बहुतेक सावध होऊं लागला आहे. (सर्व बाजूला होतात.)

डेव्हिड. (सावध होऊन) अहाहा ! मी मेलेंच तर. सारा गांव पुरानं वाहून गेला. सुटलों. आतां इथं तरी धर्मभेदाचे आडपडंदे मला अडथळा न करोत म्हणजे झालं. मरणाचं समाधान किती आनंददायी असतं !

विंदुमाधव. (एकीकडे) हं—गप्प रहा. नाहीतर अचानक धक्क्यान तो कायमचा भ्रमिष्ठ होईल. किशोरी, तू दूर रहा. (पुढं होऊन) डेव्हिड,—

डेव्हिड. (नमस्कार करून) अहाहा, गुरुजी, तुम्हीही इकडे आलांत ?

विंदुमाधव. मी इकडेच आहे.

डेव्हिड. खरंच आहे. मृत्युलोकांत असतानाही तुमचा आत्मा स्वर्गांत वावरत होता.

विंदुमाधव. आणि अझूनही तो स्वर्गांतच वावरत राहावा, असं मला सदादित वाटत असतं.

डेव्हिड. म्हणजे ? (इकडे तिकडे पाहून) हा स्वर्ग नव्हे का ? अरेरे ! हा तर मठ. हा त्यागराज, ही दुलारी. मी मेलं नाही तर ? अरेरे ! केवढा हतभागी मी !

श्री. डेव्हिड, तू हतभागी नाहीस. तुझ्यासारखा भाग्यवान् या त्रिभुवनांत देखील कुणी नाही. आज तुझ्यामुळं केवढं मोठं कार्य झालं आहे ! पहा, केवळ तुझा स्वार्थत्याग शक्तिदायी झाल्यामुळं हिंदूंच्या शंकराचार्याला वैभवाचं अवजड ओझं आज सहज झुगारून देतां आलं.

डेव्हिड. पण माझ्या मानेवरचं वधस्तंभाचं ओझं कसं खाली उतरणार. गुरुजी, माझं मस्तक पुनः फिरूं लागलं, मला कुणी तरी सावरून घरा. (पडतो)

विंदुमाधव. जा दुलारी, डॉक्टरला घेऊन ये. आम्ही इथं आहोत. श्रीनीही आतां आन्हिकासाठीं जावं हें बरं. (पडदा पडतो)

प्रवेश तिसरा.

(दुलारी प्रवेश करते.)

दुलारी. (स्वगत) आतां मिशनहाऊसमधल्या डॉक्टरनांच आणलं पाहिजे. बरं झालं. तेवढीच पुन्हा एकदां मिशनहाऊसमध्ये जायची संधी मिळाली ! त्या गुलेलूसाहेबाला बराच वळवून आणला आहे. बायकांलं

म्हणतात कर्तव्यगारी नाही. आम्हा बायकांनादेखील कांहीं चमत्कार करून दाखवतां येतात कीं नाहीं तें पाहायचें आहे ! कुणीं म्हणतात, अशाच मुली सोडून कित्येक हिंदूंना बाटवलें आहे. खरं असेल, किंवा खोटंही असेल; पण पुनः हिंदू करून घेण्यासाठीं हा उपाय कां योजूं नये ? जशांला तशीच फेड करून दिली पाहिजे. मला माझ्या चारित्र्याची पूर्ण खात्री आहे, बाबांनाही माझी खात्री आहे. मग मी म्हणतें, गुल्लेखसाहेबांना जरा झुलवून पुनः हिंदू करून कां घेऊं नये ? आतां आमचें सुब्रह्मण्य कदाचित् संशयपिशाचानें पछाडले जातील ! जावोत. त्यांची तरी परीक्षा होईल ! अल्पस्वल्पकारणावरून संशय घणान्या पुरुषाची पत्नी हेणं मला तरी कुटं रुचणार आहे ? सुब्रह्मण्य रुसले, तर मी वेळींच बचावले म्हणायची. न रुसले तर-तर काय तें ठरवायचें माझ्याही हातीं नाही आणि त्यांच्याही हातीं नाही. चला, डॉक्टर शोधतां शोधतां गुल्लेखसाहेबांना थोडासा हिंदुधर्माचा घुटका देऊं. (जाते.)

प्रवेश चवथा.

स्थळ—मटांतील एक खोली.

(डेव्हिड खाटेवर निजला आहे. किशोरी वारा घालित आंहे.)

किशोरी. (स्वगत) भ्रमांत मनुष्य अंतरांतलीं रहस्यं व्यक्त करतो म्हणतात. केव्हां केव्हां भ्रमांत मनुष्य असंबद्ध भाषणसुद्धां बरळतो. मग यांतलं खरं कुठलं ? काल वेसावध स्थितींत तरी यांनीं माझं नांव कां घेतलं ? माझंच नांव ध्यायला कांहीं कारण झालं का ? कां बरं ही शंका माझ्या मनांत येते ? आलं सहज माझं नांव, असं समजून मी स्वस्थ कां राहूं नये ? साहजिक घडलेल्या गोष्टीचा माझ्या मनावर एवढा मोठा परिणाम कां व्हावा !—

पद—(चाल—नाहक रार मचाय)

लाजवि राग जिवास । जिवावरिचा मातें ॥४॥

रसाविरहिता श्वासें मृदुसुम हुंगितां ।

मुकुलविकास विदारि तसा मातें लाजवि० ॥१॥

तें काहीं नाहीं. आतां याचा विचारच करायचा नाहीं. पण हे मावध होतांच काल बाबांनीं मला दूर कां केलं ? त्यांनाही कांहीं शंका आली का ? कसली शंका ? नको तो विचार ! नुसतं माझं नांव घेतलं—

डेव्हिड. (जाग्रत होऊन) किशोरी—

किशोरी. (स्वगत) पुनः तेंच ! (उघड) ही मी इथंच आहे. थांवा. उठूं नका. डॉक्टरला आणण्यासाठीं दुलारी गांवात गेली आहे. (वाग घालते) गांवच वाहून गेल्यावर डॉक्टर कुठून मिळणार कोण जाणे !

डेव्हिड. किशोरीदेवी, या पतित खिस्त्याची तुम्हीं सारीजण एवढी काठजी कां घेतां ? हिंदूलोक आमच्या स्पर्शाचा विटाल मानतात. तुम्हीं हिंदूच आहांत ना ?

किशोरी. आम्हीच हिंदु आहोंत. ईश्वराला आम्हीं पतितपावन म्हणतां. पतिताच्या स्पर्शानं भ्रष्ट होणारे मुळीं हिंदूच नव्हत. आमचा ईश्वर पतितांना पावन करून घेता मग आम्हींच मात्र त्यांना अपवित्र कां मानूं ! पण मिस्टर जोशी, मी इथं असल्याचं माहित नसतांही आतांच तुम्हीं मला कां हाक मारलीत ?

डेव्हिड. (स्वगत) वेसावधपणानं घात केला. भ्रमांत मी काय वरळलों कोण जाणे. सारंच रहस्य तर बाहेर पडलं नाहीं ना ? (उघड) किशोरीदेवी, बुडत असतांना माझ्या मेंदूवर कांहीं तरो चमत्कारिक आघात झाला आहे, त्याचाच तो परिणाम असावा. यापूर्वीच माझं मस्तक थोडंसं टिकाणावर नसे आणि त्यांत हा बुडण्याचा आघात.

किशोरी. पण त्याचा परिणाम इतका अचुक कसा होतो ? काल बेशुद्ध स्थितींत तुम्हीं तीन वेळां माझं नांव घेतलंत. हा नुसत्या मेंदूवरच्या आघाताचा परिणाम दिसत नाहीं.

डेव्हिड. माझ्या हृदयावरही आघात झाला आहे खरा.

किशोरी. असेल-तुमच्या हृदयावरही आघात झाला असेल. पण तुम्हीं माझंच नांव का घेतलंत ? दुलारीचं नांव का घेतलं नाहीं ? मी कुमारी आहे, अविवाहिता आहे, तुमचा माझा प्रत्यक्ष परिचयसुद्धा नाहीं. तुम्हीं माझं नांव घेणं योग्य होईल, असं तुम्हांला वाटतं का ?

डेव्हिड. किशोरीदेवी, जगाच्या आघातानं हृदय फुटून गेलेल्या मी एक दुबळा जीव आहे. सारीच मला टाकून बोलतात. तुम्हीही त्यांचंच अनुकरण करीत अहांत हें माझ्या दुदैवाला अनुरूपच आहे.

किशोरी. दुदैवाच्या पांवरुणाखालीं चोरट्या मनाच्या चोरट्या भावना झांकून झाकल्या जात नसतात; वस्त्रांतल्या निखाऱ्यासारख्या त्या केव्हांना केव्हांतरी बाहेर येणारच. मिस्टर जोशी, आम्हा बायकांची दृष्टि एक्स रे (Xray) पेक्षाही भेदक असते. आमच्याकडे मनांतलं मन देखील चारून ठेवणं शक्य नसतं.

डेव्हिड. असंच असेल, तर ते माझ्यावर मोठे उपकार होतील. जगाच्या दृष्टीनं अप्रिय भासणारी अतिप्रिय गोष्ट उघड बोलून दाखविण्याचे तेवढे कष्ट तरी वांचतील.

पद. (चाल-जानकीराम राजाकी).

वांच्छिता भावना झालि हिमकणशी उगम येतां ॥

सदा मुमुल्लिता दिसलि । कालि जरि कोमल आतां ।

कुंठे रात्रि विराजतां ॥ १ ॥

किशोरी. मिस्टर जोशी, तुम्ही काय बोलत अहांत तें तुम्हाला कळलं का? मी ब्राह्मणाची मुलगी आहे. तुम्ही—

डेव्हिड. मीही ब्राह्मणच आहे.

किशोरी. तुम्ही खिस्ती अहांत.

डेव्हिड, मुळींच नाही त्यागराजाला विचारा, तोही असंच सांगेल. तुम्ही प्रथमच या मठांत आलांत, त्यावेळीं त्यानं मला मुक्तकंठानं हेंच सांगितलं.

किशोरी. त्यागराजांनीं काय वाटेल तें सांगितलं, पण जगानं तें कुठं कवूल केलं आहे.

डेव्हिड. मला जगाशीं काय करायचं आहे? जग जर मला आपला म्हणत नाही, तर मी उगीच जगाला कां कवटाळित बसूं? पण किशोरीदेवी, तुम्हाला काय वाटतं?

किशोरी. बाबां म्हणतात, तुम्हीं परावर्तनाला पूर्णपणे पात्र अहांत. बाबांच्या शब्दांवर माझा विश्वास आहे.

डेव्हिड. तर मग आतांच तुम्हीं मला खिस्ती कां म्हटलंत ? जिव्हाब्ब्याच्या माणसांनीं खिस्ती म्हटलं, तर मला मरणप्राय दुःख होत.

किशोरी पण तुमचा आणि माझा जिव्हाब्ब्याचा संबंध कुठं आहे ?

डेव्हिड. नुसत्या नात्यानं किंवा जातीनंच जिव्हाब्ब्याचा संबंध जुळत नसतो. तसा जिव्हाळा नसता तर मला परक्याला वारा घालित तुम्हीं इथं कां राहिलां असतां ?

किशोरी. बाबांची आज्ञा पाळणं हाच माझा धर्म आहे.

डेव्हिड. जगांतले सारेच व्यवहार काहीं वडिलांच्या अनुज्ञेनं होत नसतात. प्रत्येक जीवाच्या आयुष्यांत असा एक काळ येतो कीं, त्या वेलीं वडिलांपासून ईश्वरापर्यंत आज्ञा देणाऱ्या सर्व समर्थ व्यक्ति असमर्थ होऊन जातात.

किशोरी. जगातील अनाथ अपंगांवर दया दाखवणं, हाच खरा मानवधर्म आहे.

डेव्हिड. जग ? कुठं आहे जग ? किशोरीदेवी, हें सारं जग आपल्याच हृदयांत असतं. तें हृदयासकट बाहेर काढून आम्हींच जिकडे तिकडे उधळून देतो. त्या आमच्याच हृदयाच्या प्रत्येक परमाणूंचीं बाहुलीं बनवून त्यांना आम्हींच निरनिराळीं नांवं देतो; आणि त्यांच्यावरच परकेपणाचा आरोप करतो. त्यांतलेच काहीं परके घेऊन आपण त्यांना मग आपले म्हणतो; आणि याच आपलेपणाच्या भावनेला आम्हीं प्रेम असं नाव देऊं लागतो. म्हणूनच:—

पद. (चाल—मोरि नाहीं चले).

प्रेम कांहीं कळे । जगाचें । निजमनिं जग जें मावळे ॥ ४० ॥

निरखुनि जगता हृदयतलींच्या । समता साधिति आत्मबळें ॥ १ ॥

निराधिति ममता असुखमुखाचो । झरतां लोचनबिंदुजळें ॥ २ ॥

किशोरी. या प्रेमाविषयीं तुम्हीं बराच विचार केला आहेसं दिसतं ॥

डेव्हिड जगानं माझ्याशीं अप्रेम धरल्यामुळं प्रेमाचा विचार करण्यानच मी जिवंत राहिलों आहे. सर्वत्र प्रेमाचाच अभाव भासूं लागल्यामुळं नेवळ प्रेमाचाच विचार करण्यांत मला सभाधान मिळतं. मी मात्र प्रेमाची दृष्टी ठेवावी आणि माझ्या प्रेमानं माझ्या उमोर रागान डोळे फाडावे, हें माझं दुदैव कीं सुदैव ? प्रेमाच्या भुकेनं व्याकुळ होऊन मी जिथं थावत जातो, तिथंच माझ्यावर परक्रेपणाची लाथ बसते. किशोरीदेवी, या माझ्या दुदैवामुळं देखील तुम्हांला माझी दया घेत नाहीं का ? अजूनही तुम्हीं मला ख्रिस्ताच म्हणणार का ?

किशोरी. मिस्टर डेव्हिड, मला तुमची फार कांय येते.

डेव्हिड. मी ख्रिस्ती असतो तर यावेळीं तुमच्या पुढं गुडघेच टेकले असते.

किशोरी. (हंसून) आपण ख्रिस्ती नाहीं ही भावना तुम्हीं अगदीं जिवाशीं जखडूनच ठेवली आहे म्हणायची !

डेव्हिड. तरीही हिंदूंचे आचार मला पूर्णत्वानं माहित नाहीत. ते मला माहित असते तर दयेच्या एकच शब्दासाठीं हा जीव या पायावरून मी कुरवंडून टाकला असता. मृतप्राय झालेल्या या जीवाला एकाच शब्दानं शक्तिमान् करणाऱ्या उद्धारकर्त्या देवतेला मी नमस्कार केला असता.

किशोरी. (दूर सरून) छी: छी: ! हें काय ? मला कसलह नमस्कार करतां ?

डेव्हिड. हा मनोभावनेचा प्रश्न आहे.

पद—(राग—आर्भी—ताल—दादरा).

धूलियुता पदं तुझ्या पापनाश या जनास ॥ १० ॥

नाहें दुर्जा काहें वासना । ठाव चरणिं विभव मजासि ॥ १ ॥

देवहता हीच भावना । देव दिसलि सदय रमणी ॥ २ ॥

हृदयाची उदारता जागो झालेली दिसलीं कीं, ती पुढं कुणाचीही मान वांकलीच पाहिजे.

(तो नमस्कार करूं लागतो. ती त्याला हातानं दूर करते).

किशोरी. (स्वगत) किशोरीच्या कठोर हृदया, भावप्रवणतेनं असं चळूं नकोस.

डेव्हिड. (तिचा हात सोडून) तुझी पायधूल लागावी एवढं सुद्धां भाग्य माझ्या कपाळीं नसावं ना ? अरेरे ! पूरांत वाहून मी मेलें ! असतों तर फार चांगलं झालं असतं.

श्री. (प्रवेश करून) हा त्यागराज जिवंत असेपर्यंत ब्राह्मण झाल्या-शिवाय डेव्हिड मरणार नाहीं. वाः किशोरी, चांगली शुश्रूषा करतेस ! याला जाग्यावरून उठूं कां दिलंस ?

किशोरी. स्वामीजी, मो यांना स्पर्श केला. मी स्नान केलं पाहिजे का ?

श्री. काय म्हटलंस ? स्नान केलं पाहिजे का ? किशोरी, या डेव्हिडचा असा हात धरून या मठाचा उंबरठा ओलांडतांना नीलाचलपीठाचा शंकराचार्य स्वतः पावन होत आहे. (दोघे जातात.)

किशोरी. काय झालं हें ? या स्पर्शानं मी पतित झालें कीं पावन झालें ? हिंदुधर्माच्या उदारतेबद्दल मी आतांच किती लांबलांव गोष्टी सांगितल्या; आणि आतांच त्यांचा स्पर्श झाला म्हणून स्नान करण्याची कल्पना माझ्या मनांत आली ! कुसंस्कारामुळं मन दुबळं हातं तें असंच. त्यागराजांच्या धैर्याची मात्र खरोखर कमाल आहे. सारं जग विरुद्ध जाऊं पहात असतांही डेव्हिडचं परावर्तन करण्याचा त्यांचा निश्चय नुसता डळमळतसुद्धां नाही; आणि मी ? वैभवासाठीं मी त्यागराजांना टाकून बोललें. माझ्या एका शब्दासरशीं त्यांनीं एवढ्या ऐश्वर्यावर एका क्षणांत लाथ मारली. त्याच त्यागराजांच्या शब्दाचा माझ्यावर कांहीं तरी परिणाम झाला आहे का ? त्यांचीं हीं सारीं मतं बाबांच्याच शिक्षणानं तयार झालीं आहेत ना ? मग त्याच बाबांच्या मुलीच्या मनांत डेव्हिडविषयीं नुसती सहानुभूतीसुद्धां कां येऊं नये ? त्यागराजांच्या सन्यासामुळंही माझ्या मनावर आघात झाला होता. आघात कसला तो ? मी त्या वेळीं नुसती चिडून गेलें होतें; आणि आतां ? [सुस्कारा टाकून] कांहीं कळत नाहीं. मन कसं बधिर होऊन गेलं आहे, मी कुठं वाहवत आहे ही ?

पद् (चाल-लागे लागे मोरि बिदिशा).

का न जागे मनिं ममता तळमळ लागे ॥ ४० ॥

शैलसमा शिला हृदया वांधितां । यौवनकण कसला जगे ॥ १ ॥

स्वैरकरा प्रभा प्रणया जाळितां । त्यागचि रविसम हा तगे ॥ २ ॥

प्रवेश पांचवा.

स्थळ-मिशनहाऊस.

(मालन आणि ममता)

ममता. काय ग झालं तुला इतकं वाईट वाटायला ? डेव्हिडराव आजारी पडले म्हणूनच ना ? त्यांना तिकडे काय कमी आहे ? मठांत त्यांची व्यवस्था चांगली होईल. ते हिंदूंचे विशप त्यांचे म्हणे मित्र आहेत. आमच्या गोऱ्या डॉक्टरनां देखील त्यांनीं फी भरून नेलं. आतां तूंच एवढी काळजी करून काय करणार आहेस ?

मालन. तसं नव्हे ग. ते बरे होतील-अगदीं साफ बरे होतील; पण गुलेखुसाहेब फार रागावले आहेत, त्यांचीच मला भीति वाटते कदाचित् त्यांना नोकरीवरूनसुद्धां काढून टाकायचे.

ममता. बरं, काढलं नोकरीवरून. म्हणून काय होणार ? डेव्हिडराव एम्. ए. आहेत, त्यांना कुठंही सहज नाकरी मिळेल; आणि नाहीं मिळाली म्हणून काय झालं ?

मालन. भलतंच. माझं त्यांच्यावर प्रेम आहेना ?

ममता. प्रेम असलं म्हणून काय झालं ? त्यांनीं एवढा मोठा गुन्हा कां करावा ? रविवार म्हणजे शब्बाथचा पवित्र दिवस. त्या दिवशीं काम करायचं म्हणजे काय ? काहीं धर्मशास्त्र पाळलं पाहिजे कीं नाहीं ?

मालन. जळलं तें धर्मशास्त्र. रविवारीं कुणी जेवित नाहींत वाटतं ! कुणी मरत असलं तरी त्याला वांचवण्यासाठीं देखील रविवारीं औषध नाहीं द्यायचं वाटतं ?

ममता. अग वेडे, धर्मशास्त्राची तशी आज्ञा आहे ना ?

मालन. धर्मशास्त्राच्या आसा सदोदित उलटसुलट असतात. एकीकडे असतं, असंच वागावं; आणि दुसरीकडे असतं, तसंच वागूं नये. आग लाव त्या साऱ्या शास्त्रांना !

पुटू. (प्रवेश करून) अग चांडाळणी, काय बोलतेस हें ? शास्त्र जाळलीं तर-आमच्या काय किंवा तुमच्या काय-पुरोहितांचीं पोटं कशीं भरतील ? 'अग्निमीळे पुरोहीत' पुरोहित आहेत म्हणूनच लोकांना अग्नि मिळतो. नाहीतर जेवण कसं शिजेल ?

ममता. जेवणाचं कांहीं सांगतां येत नाहीं. पण पुरोहितगिरीसुळं तुमची डाळ चांगलीच शिजते खरी !

पुटू. अग, आम्हींच अग्नि आहोंत. 'अह वैश्वानरो भूत्वा. '

मालन. आगच कां ? तुम्हीं बजारा आहांत.

पुटू. येऊंघ्यात साहेब, म्हणजे समजेल आग आणि बजारा.

ममता. हे पहा साहेब आले. (गुलेलु येतो.)

गुलेलु ममते, मालनशीं तुझा संयोग कां व्हावा ? हा तुझा अधिकार नसावा, पण जे केवळ येथें असतात त्यांचा नाही, तर माझ्याठायीं प्रीत झाले असतां जो विश्वास, त्याला अनुसरून जे चालतात, त्यांचा.

ममता. मी कांहीं मालन नाहीं. माझा तुमच्यावर पूर्ण विश्वास आहे.

गुलेलु. पहा मालन, अगे धिक्कारणारे, पहा - आणि आश्चर्य मान आणि नाहीशी हो, कांकीं, मी तुझ्या काळांत एक कार्य करितों.

पुटू. लग्नकार्याचा वेत आहे वाटतं ?

ममता. कुणाचं लग्न ? ही मालन साहेबांची बायको होणार कीं काय ? अगवाई, मालन, बरीच आहेस कीं ग ! मला काहींच दाद लागूं दिली नाहीस !

पुटू. हं-होऊन जाऊंघ्या लग्न, म्हणजे आम्हांला तरी जंगी जेवण मिळेल.

गुलेलु. म्हणजे ? तुम्हीं येथें जेवण करावें असें व्हांवें ?

पुट्ट. जेवणच कां ? तुसतं तुमचं तें हें—(खुणेनें दाखवितो)
वेवढंच असलं तरी चालेल. फार पौष्टिक असतं तें ! क्षयी माणूस देखील
त्याच्या कषायानं आराम पावतो.

गुलेलू. अरेरे ! तुमची आशा व्यर्थ व्हावी. आज बारा वर्षे होत
जात गेलीं, मी मांसमद्य वर्जिलें आहे. कांकीं, मी व्हेजिटेरियन समीतीचा
सदस्य झालों असावे.

पुट्ट. अस्सं. एकूण तुम्हीं बारा वर्षे म्हणूनच आहांत म्हणायचे.

ममता. आणि तुम्हीं केव्हांपासून हें सुरू केलं ?

पुट्ट. एकदां मी आजारी पडलों होतों. डॉक्टरनीं औषध म्हणून
दिलं. करतां काय ? घेतलं. ' औषधी जान्हवी तोयं.' ताम्रगंगेचा एक
सुटकाही घ्यावा लागला. आतां लागली संवय ! जान्हवी तोयं म्हणजे
गंगेचं पाणी समजून घेतों. ' गंगा गंगेति यो ब्रूयात्'—पाप म्हणून
लागायचंच नाही. ' त्वं नामं नरकांतकारिणिवरं मत्स्योथवा कच्छपः'
गंगेचं पाणी पोटांत जातं. करतां काय ? गंगेच्या पाण्यांत देखील मत्स्य
असतात. तेही गंगेच्या पाण्याबरोबर जातात पाटांत. असा चमत्कार
आहे बघा.

दुलारी. (प्रवेश करून) असा चमत्कार आहे ! कसं पुट्टपंडीत ?
असा चमत्कार आहे.

पुट्ट. ' त्रेधा निदधे पदं ' तूं पाऊल टाकतांच त्रेधा उडवलीस खरी !
चोरून एकूण मोठं वाईट बरं, दुलारी.

दुलारी. चोरून मद्यमांस खाण्यापेक्षाही वाईट का ?

पुट्ट. अग पण मी दररोज पंचगव्य घेतों ना ?

गुलेलू. पंचगव्याला हाय हाय ! दुलारीबाई, आमचें शास्त्र म्हणतें,
' पवित्र चुंबनाचें एकमेकांस सलाम करा.' मग ? दुलारीबाई, मग ?

दुलारी. पुट्टपंडीत, या. साहेब सांगतात तसा त्यांना सलाम करा.

पुट्ट. म्हणजे ? मी साहेबांचं चुंबन घेऊं कीं काय ?

दुलारी. काय हरकत आहे ? परवां पाणिग्रहणासाठीं तळमळत होती; आणि आतां चुंबन नाहीं ध्यायचं वाटतं ?

गुलेलू. दुलारीबाई, आचाराच्या नवीकरणानें तूं स्वरूपांतर पावावें. यासाठीं कीं, माझी इच्छा तूं पारख करावी.

मालन. असं भलभलतं बोलूं लागलां कीं, सारं जगच तुमची पारख करील.

गुलेलू. चूप. मालन, बोलूं नकोस. कांकीं, आमची निंदा होत असतांही आम्हीं विनवितां. जगाचा गाळ, सर्वांचे निपटारे, असे आम्हीं आजपावेतों झालों नाहीं. ममते, हिला वेऊन तूं येथून निघून जावें.

मालन. दुलारीबाई, डेव्हिडरावांची काय खबर आहे ?

दुलारी. इतक्यांतच ते इथं येतील. तेंच सांगायला मी आले आहे.

गुलेलू. हिच्यासमोर तुम्हीं कांहीं न सांगावें. मालन, ममते, जाव्, चले जाव् !

मालन. देव तुमची राखरांगोळी करो. काय मेला छळ ! मी आतां आपली हिंदुच होतें कशी.

ममता. चल—उगीच काहीं तरी बोलूं नकोस. (तिला वेऊन जाते.)

पुट्टू. छे: डेव्हिडनं फारच मूर्खपणा केला. शास्त्राविरुद्ध आचरण म्हणजे काय ! अब्रह्मण्यं—नव्हे नव्हे—अखिस्त्यण्यं ! अखिस्त्यण्यं !

गुलेलू. बोलावें, दुलारी, बोलावें. तुझ्या मधुरवचनानें माझें कर्णरंध्र तृप्तावें. (डेव्हिड येतो) (स्वगत) आतां कसें व्हावें ? हें विप्र कां यावें ? याला आज डिस्मिस् करावें हेंच योग्य.

डेव्हिड. माझी हकिकत कळली ना आपल्याला ? नाइलाजानं मला गैरहजर राहावं लागलं.

गुलेलू. डेव्हिड, तूं मला सलामिलें कां नाहीस !

दुलारी. (जवळचें वायबल उचलून) हें पहा साहेब, 'समास्था-
नामधें श्रेष्ठ आसनें व चव्हाड्यांवर नमस्कार घेणें, हीं तुम्हांस आवडतात.
तुम्हांस हाय हाय !'

पुटू. दुलारी, तुला काय करायचं आहे वायबलशीं ! तूं हिंदु आहेस.

दुलारी. वायबल मला गीते इतकेंच आदरणीय वाटतं. म्हणून मुद्दाम
मी हा सलामनिषेधाचा आधार वायबलांतूनच दाखविला.

गुलेलू. पुटू पंडीत, चालते व्हा येथून. तुमचें दर्शन यावेळीं
नसावें. चला.

पुटू. जसा हुजूरचा हुकुम. (स्वगत) जरा बसायला मिळतं तर
गंमत पाहायला मिळाली असती; पण हुकमापुढं नाइलाज. गच्छ गच्छ
सुरश्रेष्ठ ! (जातो)

गुलेलू. डेव्हिड, तूं अदूष्य आहेस असं तुला कां वाटावें ?

डेव्हिड. कोणतीही दूषणीय गोष्ट माझ्या हातून कधीही घडली नाही.

गुलेलू. गैरहजिरी दूष्य नव्हे काय ?

डेव्हिड. मी आजारी होतो.

गुलेलू. तूं आजारी कां व्हावें ? शब्दाथाच्या पवित्र दिवशीं काम
करून कां बुडावें ? तूं आज शब्दाथ मोडिलास, उद्यां नाटक पहायासही
जाशील, असं होईल ! तुम्हां लोकांना हें कसें न कळावें कीं, तुम्ही आपले
नव्हां. कारण तुम्हीं मोलानें विकत घेतले अहां. नोकरांनं केव्हांही आजारी
न पडावें.

डेव्हिड. नोकर मनुष्य नव्हे का ? नोकराचा देह हाडांमासाचाच
असतो ना ?

गुलेलू. पण तूं पूरांत कां बुडावें ?

डेव्हिड. मी मिशनचंच काम केलं. बुडत्यांना तारण्याचा प्रयत्न
करण्यासाठींच मिशन आहे ना ?

गुलेलू. अपंगाना मदत द्यावी, कांकीं, तेंच मिशनचें कार्य आहे; पण
त्यांतील कितीकांना तूं पवित्रशास्त्र उपदेशिलेंस ?

डेविहड. त्याखेरीज मिशनवर्क होत नाही वाटतं ?

गुलेलू. बहकलेलीं कोंकरें फिरून कळपांत यावीं, पवित्रशास्त्र उपदेशिणें नुसते नका. तुजें कर्तव्य तूं मुळींच न केलें. काकीं, पहा, मठांतील लोक सर्वांना मदत करायाम धांवत जावे; आणि आमचें काहींच कार्य न व्हांवें, असें कां व्हांवें ?

डेविहड. मला तरी तसें कां वाटावं ? तीन वर्षांचा मुलगा असतांना मी इकडे आलों. सोळा वर्षांचा होईपर्यंत मला टोपीसुदां माहित नव्हती. माझ्या आणि कैद्यांच्या पोशाखांत काय फरक होता ? कशाला जास्त बोळें ? कसें वसें कां होइना पण ज्यांचं अन्न खाल्लं त्यांची केव्हांही मी निंदा करणार नाही. तरीही हिंदूंनां खिती व्हावं, असं मला मुळींच वाटणार नाहीं.

तुळारी. (स्वगत) शाबास ! ब्राह्मणोत्तमा, शाबास !

गुलेलू. अपवित्रा, काय हें भाषण ! तुझ्या आढ्यतेला हाय हाय ! तूं नियमशास्त्राधीन रखवालींत ठेवलेला होतास हें तूं विसरावें, हें आश्चर्य असावें ! हें आढ्यता मिरविणें शोभत नाहीं. थोडें खमीर सगळ्या गोळ्याला फुगवितें; हें ध्यानांत असावें. विगरहुकुम गैरहजिरीनें तूं आपली नोकरी मुकलाम. जा, चालता हो.

डेविहड. धन्य ईश्वर ! गुलेलूसाहेब, कळून किंवा नकळून मी तुमचें मन दुखविलें असल्यास मला क्षमा करा.

गुलेलू. आतां क्षमा व्यर्थ झाली.

डेविहड. तुमचा गैरसमज झाला. पुन्हां नोकरी मिळण्यासाठीं मी मुळींच क्षमा मागितली नाहीं. तुमची माझी ही शेवटची भेट आहे, म्हणूनच मी क्षमा मागितली. मला ही नोकरी नको; आणि यापुढं हा संबंधही नको. ही रुपेरी बेडी आपोआप तुटली, यांत मला आनंदच आहे. मी आतां जातों, पण एवढं माझं शेवटचें सांगणं ध्यानांत ठेवा, हिंदूजनता जागी झाली तर तुमचा बाजार एकदम बंद होईल.—

पद.—(चाल—नेवर बाजोरे.)

हे जनता, नता जगतां वितरि पात्रता अमरसारता ।
परसुखरता सदा विनता माता ॥ ध्रु० ॥ प्रणतनाथ अरि काय अनार्था ।
धर्म पसरितां रिपुता धरितां । जो त्यजि स्वपरजन भावा ।
तरि विभु देइ तथा हाता ॥ १ ॥ (जातो.)

गुलेलू. (स्वगत) यांत मी काय समजावें ? माझे मन असें कां
व्हावें ? दुलारीला आतां काय वाटावें ?

दुलारी. हें काय ? बोलत कां नाही ? मला काल या कशाला
म्हटलंत ? बोला गडे, बोला.

गुलेलू. (स्वगत) अहाहा ! आतां जरा रुसावेंच. (पाठ फिरवून)
धन्य माझे सौंदर्य !

दुलारी. मला तिष्ठत कां ठेवतां ? जाऊं का मी ? असं काय बरं ?

पद—(चाल मुखसे ना बोलो)

रुसवा कां झाला । आतां एकवार बोला ॥ ध्रु० ॥
मधुवचन-विहारीं विचाराया । जें आलें विरालें ॥ १ ॥
नच अवाधि विचारा विसराया । कां भ्यालां जगाला ॥ २ ॥

गुलेलू. (गुडधे टेंकून) प्रिय दुलारी, हा दास तुला नम्र व्हावा.
तू याला प्रीत व्हावें, हाच माझा एकांत.

दुलारी. एकाचा अंत झाल्याशियाय एकांत कसा होईल ? हें काय ?
तुम्हीं माझ्या पुढं कां गुडधे टेकतां ? मूर्तिपूजकांना दगडाच्या पुतळीपुढं
नमस्कार करतांना पाहून तुम्हीं तिट्कारा दाखवितां; आणि आतां नुसत्या
प्रेमासाठीं हाडामासाच्या पुतळीपुढं गुडधे टेकतां ? ही नव्हे वाटत
मूर्तिपूजा ?

गुलेलू. तुझ्या प्रेमासाठीं मी तुझी मूर्ति पूजित करिन.

दुलारी. पण माझी एक अट आहे.

गुलेलू. तुझ्या प्रीतीने वेडा होऊन मी नियमशास्त्राची उलंघने करायी, हाच माझा धर्म. कांकी, शास्त्र म्हणते, 'पुरुषत्व दाखवा. खंबीर व्हा. तुमचें सर्व कांहीं प्रीतीनें व्हावें.'

दुलारी. माझं प्रेम तुम्हांला पाहिजे असेल तर आधीं ही भाषा सुधारा.

गुलेलू. पवित्रशास्त्राच्या भाषेचा मी अनुकारी आहे, असा मला मोजा.

दुलारी. पण तुमचं शास्त्रच म्हणतं, 'तुम्हांमुळं विदेशी लोकांत देवाच्या नांवाची निंदा होते.' ती असल्या वेडगळ भाषेमुळं ना ? ही भाषा नसती तर बायबलची कुणीही थट्टा केली नसती. बरं, माझं प्रेम तुम्हांला पाहिजे ना ! तर मग आधीं शुद्ध बोला.

गुलेलू. तुझ्या प्रेमासाठीं मी पात्र व्हावें, अशी भाषा प्रयत्न करितांना मी नवीकरणानें भाषांतर होईन.

दुलारी. तसं झालं तरच खरं भाषांतर. नाहीतर भाषेत अंतर पडलं तर मग त्यांत काय पुरुषार्थ ! आतां मात्र मी सुखी झालें. कारण —

(गजल.)

सुखाचा शोध लावाया । व्हावें प्रेम कोणाला ॥

कुणाला सौख्य प्रेमाचें । कुणाला आवडे ज्वाला ॥ १ ॥

जयानें अग्निला भ्यावें । तयानें प्रेम विसरावें ॥

कुणि का लावि ओठाला । सुखाचा जहारिला प्याला ॥ २ ॥

कुणाला प्रेम आकाशी । फुलांचे बोल कोणि वदे ॥

कुणाला कावळा मोही । कुणाला प्रेम वुळवुळ दे ॥ ३ ॥

(जातात.)

प्रवेश ६ वा.

स्थळ—मठ.

(आसनस्थ श्री, दोन्ही बाजूला सुब्रह्मण्य व बिंदुमाधव. खाली—

—इतर शास्त्री मंडळी व पुद्दु पंडित. डेव्हिड अगदीं बाजूला बसलेला.)

सुब्रह्मण्य. (उभा राहून) सर्व शास्त्री, पंडित, नैय्यायिक, चार्किक, वार्तिक, पुरोहित आणि इतर ब्रह्मचंद्रहो, आज आपल्यासमोर

एक फारच महत्वाचा वादग्रस्त प्रश्न येत आहे. संस्थानदेवतेपुढं डेव्हिड गंगाधर जोशी नामक एका ख्रिस्ती तरुणानं आपल्याला हिंदुधर्मांत घेण्या-विषयीं विनंतीपूर्वक अर्ज सादर केला आहे. सदर अर्जाला संस्थानदेवतेला गुस्स्थानीं असणारे वेदशास्त्रसंपन्न बिंदुमाधव शुक्ल यांनीं एक शिफारस जोडली आहे. त्यांनीं दयानंदादिकांचे आधार दाखवून पतित-परावर्तन सप्रमाण सिद्ध करण्याचा त्यांत प्रयत्न केला आहे. आमच्या मते सदर सर्व प्रमाणें आधुनिक आहेत. श्रुतिस्मृतीचा कोणताही आधार सदर पुरवणींत नोंद केलेला नाही. सदर डेव्हिड जोशी हे नुसत्या परावर्तनावर तृप्त नाहीत, त्यांना ब्राह्मणत्व पाहिजे आहे; म्हणूनच आज अखिल ब्रह्मवृंदाला संस्थानदेवतेकडून पाचारण करविणं प्राप्त झालं. या पाचारणाला मान देऊन आज अखिल ब्रह्मवृंदाचं मठांत आगमन झालं, याजबद्दल संस्थानदेवतेला फार आनंद झाला आहे. आतां या वादग्रस्त प्रश्नावद्दल विचार झाला पाहिजे.

पुटू. सभेच्या कार्याला सुरवात होण्यापूर्वीं अखिल ब्रह्मवृंदाच्या तर्फे मला एक प्रश्न करायचा आहे. आज या सभेला हजार असतांना संस्थानदेवतेनं मुकुटमहावस्त्रादिकांचा कां अन्हेर केला ? मुकुटाशिवाय आम्हीं संस्थानदेवतेला कसे ओळखावं ?

बिंदुमाधव. कांहीं विशिष्ट कार्यासाठीं मुकुटादि मुख्यवान् जिनसांचा संस्थानदेवतेला विक्रय करणं भाग आलं.

१ शास्त्री. या गोष्टीला सर्वाधिकारी संमती देत आहेत काय ?

सुब्रह्मण्य. माझ्याच संमतीनं सदर विक्रय झालेला आहे; आणि तसं करणं अगदीं अपरिहार्य होतं, अशी माझी खात्री झाली आहे.

१ शास्त्री. सदर प्रश्न ब्रह्मवृंदाकडून माघारा घेतला जात आहे.

सुब्रह्मण्य. आतां मुख्य प्रश्न अर्जदार डेव्हिड जोशी, तुम्हीं आपलं म्हणणं काय आहे, तें ब्रह्मवृंदापुढं मांडा.

डेव्हिड. माझ्या अर्जांत सर्व प्रमाणें आलींच आहेत. मुख्य प्रश्न आचाराचा असतो. माझे आचार कसे आहेत, हें खुद्द संस्थानदेवतेलाच माहित आहे.

श्री, अर्जुनदाराचे आणि त्याच्या वडिलांचे आचारविचार ब्राह्मणाला अनुसरून असेच असल्याचे मी प्रत्यक्ष पाहिले आहे. गुरुवर्य बिंदुमाधवजीही या गोष्टीला साक्षी आहेत.

पुट्ट. याखेरीज दुसरे कुणीच साक्षीदार नाहीत काय ?

बिंदुमाधव. अशा परिस्थितीत दुसरे साक्षी विचारणं म्हणजे गादीचा उपमर्द आहे.

शास्त्री. याबद्दल सर्वाधिकारी यांचे काय म्हणणं आहे ?

सुब्रह्मण्य. सर्व ब्रह्मवृंदाला विरोध करण्याची माझी इच्छा नाही. श्रुतिस्मृतींची प्रमाणे मिळत असली तर ब्रह्मवृंदालाही हा अर्ज मान्य करणं भाग आहे.

पुट्ट. प्रस्तुत गोष्टीला श्रुतिस्मृतींत आधार नसल्याची आमची खात्री आहे.

बिंदुमाधव. तसे असणं अगदीच अशक्य नाही. कारण ज्या कालांत स्मृती झाल्या होत्या, त्या कालांत धर्मभेद फारसे अस्तित्वांत नव्हते. भारतवर्षाचे राजेही सनातन आर्यधर्मीयच होते. राजाचा धर्म भिन्न असला तरच सामान्यजनांची धर्मांतराकडे प्रवृत्ति होते. ज्या वेळीं सर्व ज्ञात जगावर सनातन आर्यधर्माचेच साम्राज्य पसरले होते, त्या वेळीं धर्मांतर होण्याची शंका उत्पन्न होणं सुद्धां शक्य नव्हतं. आणि जिथं धर्मांतर संभवत नव्हतं, तिथं परावर्तनाच्या उल्लेखाची तरी स्मृतीला काय जरूरी हाती ?

पुट्ट. पण आमच्या धर्मांत सर्व कांहीं आहेत. विमाने आहेत, आगगाड्या आहेत, तारयंत्रे आहेत, तोफा आहेत, जंतु शास्त्र आहे. मग परावर्तनाचाच तेवढा आधार कां नसेल ? ज्या अर्थी एवढ्या सर्व गोष्टी वेदांत सांपडतात, त्या अर्थी परावर्तनाला कुठं आधार असता तर तो त्यांत मिळालाच पाहिजे, असं अखिल ब्रह्मवृंदाचे मत आहे.

सुब्रह्मण्य. हें मत सर्वांशीं ग्राह्य होईल, असं मुळींच म्हणतां येणार नाही; पण आर्यधर्मीयांत संकर न होऊं देण्याचो शास्त्रांत सर्वत्र खबरदारी घेतली गेली आहे, हें ध्यानांत ठेवलं पाहिजे.

विंदुमाधव. प्रायश्चित्त घेतल्यावर संकराचा प्रश्नच राहत नाही.

शास्त्री. पण प्रायश्चित्ताला तरी शास्त्राधार पाहिजेना ? शास्त्राधार-शिवाय कोणतीही गोष्ट करणं म्हणजे अधर्म आहे.

विंदुमाधव. याला योग्य असा शास्त्राधार मलाच सांगतां येईल.

शास्त्री अब्रह्मण्यं-अब्रह्मण्यं ! स्वतः गुरुजींच अधर्माला पाठीशी घातू लागले. पुरा कलि आला. हा सारा कलियुगाचा प्रभाव !

सुब्रह्मण्य. याला आधार असल्यास गुरुजींनीं ते ब्रह्मचंदापुढें मांडावेत, अशी संस्थानदेवतेची आज्ञा आहे.

विंदुमाधव. महाराष्ट्रधर्मसंस्थापक छत्रपती श्रीशिवाजीमहाराज तुम्हांला माहित आहेत ना ?

शास्त्री. हें काय विचारावं ! श्रीशिवरायाला जाणत नाहीं, असा एकही हिंदु या भारतवर्षांत सांपडणार नाहीं.

विंदुमाधव. त्याच श्रीशिवछत्रपतींनीं नेताजी पालकर नांवाच्या मुसलमानी धर्म स्वीकारलेल्या एका सरदाराला पुनः हिंदुधर्मांत घेतलं होतं.

पुद्दू. अतिशूद्र म्हणून असेल कदाचित !

विंदु. मुळीच नाहीं. नेताजी पालकर परावर्तनानं क्षत्रियच झाला. दुसराही एक आधार आहे. मुसलमान झालेला बजाजी निंबाळकर जेव्हां पुनः क्षत्रिय करून घेतला गेला, त्यावेळीं छत्रपती श्रीशिवाजीमहाराजांनीं खुद्द आपली मुलगी त्याच्या मुलाला देऊन, त्याच्याशीं व्याह्याच नातं जोडलं. बजाजीचं परावर्तन सर्वत्र ग्राह्य होण्यासाठीं त्या अवतारी पुरुषानं घालून दिलेला हा घडा प्रत्येक हिंदुमात्राला अनुकरणीय आहे.

सुब्रह्मण्य. छत्रपती शिवाजी म्हणजे काहीं धर्मगुरु नव्हत.

श्री. स्वबरदार, जे श्रीशंकराचार्य तेच श्रीशिवाजी महाराज. आचार्यानां जशी धर्मसंस्थापक ही पदवी मिळाली होती तशीच ती शिवरायांनींही मिळविली होती. सान्या भरतखंडांत गोब्राह्मणप्रतिपालक म्हणून ज्याच्या नांवाचा डंका दणाणत आहे, त्या शंकरावताराला तुम्हीं धर्मगुरु नव्हे म्हणतां काय ? श्रीगोविंदपूज्यपादाचार्यांसारख्या श्रीसमर्थ

रामदासस्वामींनी ज्या विभूतीला श्रीशंकराचार्यीप्रमाणंच आपल्या अनुग्रहानं अलंकृत केलं, गागाभट्टपंडितासारख्या सार्वभौम विद्वानाने ज्यांना राज्याभिषेक केला, श्रीशंकराचार्यीप्रमाणंच ज्यांनी दिग्विजय करण्यासाठी सनातन आर्यधर्माच्या ध्वजेवर संन्याशाच्या लंगोटीचा भगवा झेंडा फडकाविला, त्या श्रीशिवरायाची स्मृति हीच आमची स्मृति, त्याचं गुणश्रवण हीच आमची श्रुति, त्याचा इतिहास हीच आमची पुराण आणि त्याची प्रत्येक कृति हेंच आमचं मानवधर्मशास्त्र. एवढ्याच आधारांवर डेव्हिड जोशी याचं परावर्तन झालं पाहिजे. यापेक्षा दुसरा कोणताही शास्त्राधार देण्याची आमची इच्छा नाही.

सुब्रह्मण्य. पण शिवरायांच्या या कृतीनंतर पुढं अशीं परावर्तनें झालीं का ?

डेव्हिड. होय. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत अशीं परावर्तनें झाला आहेत. छत्रपती राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दीत बाजी-प्रभु देशपांडे नांवाच्या एका हिंदू सरदाराचा मुलगा हबशी शामळानीं बाटविला होता, त्याला पुनः हिंदुधर्मांत घेण्यांत आलं होतं. पेशवाईच्या अखेरीच्या सुमारस असंच एक अतोणेकर नांवाचं हिंदुधराणं पावन करून घेतलं होतं, त्यांचे वंशज अजून महाराष्ट्रांत नांदत आहेत.

पुट्टू. अखिल ब्रह्मवृंदाला श्रुतिस्मृतीच्या आधाराखेरीज दुसरे कोणतेही आधार मान्य नाहीत, हें सर्वाधिकारी यांनीं ध्यानीं घ्यावे.

शास्त्री. या मताला अखिल ब्रह्मवृंदाच्यातकें मी दुजोरा देतो. ह्या दुजोरा ध्यानांत घेऊन सर्वाधिकारी यांनीं परंपरेला हाणून पाडूं देऊं नये, अशी अखिलब्रह्मवृंदाची आज्ञा आहे.

सुब्रह्मण्य. ब्रह्मवृंदाची आज्ञा मला प्रमाण आहे. इतिहासाचे आधार म्हणजे कांहीं शास्त्राधार नव्हत. आधीं परंपरा पाहिली पाहिजे. आजपर्यंत एकाही आचार्यांनीं खिस्त्यांना पावन करून घेतल्याचा आधार दत्तरे सांपडत नाही. जें यापूर्वीं घडून आलं नाही, तें आतांच कां घडावं ? अशा शुद्ध गोष्टीसाठीं धर्मशास्त्रं कां तुडवावीं ? जे बाटले आहेत किंवा बाटलेल्यांच्या संकरांत जन्मले आहेत, त्यांची आम्हांला सहानुभूति वाटत नाही.

संख्याबल नाहीसं झालं तरी बेहेत्तर. पण परंपरा केव्हांही विघडणं कामा नये. सारं हिंदुस्थान बाटून खिस्तां झालं तरी पत्करेल पण नुसत्या ज्ञान-हासाच्या आधारावर परंपरेवर कुटाराघात करणं अत्यंत लाजिरवाणं आहे. परंपरा निर्मळ ठेवणं हेंच आमचं ब्रीदवाक्य आहे. आणि त्याच्या समर्थनासाठीं आम्हीं आमचे प्राणसुद्धां खर्ची घालूं. या परंपरेला विरोध करण्या-इतकं पुरुषार्थाचं प्राबल्य असणारी व्यक्ति-(किशोरी व दुलारी येतात.)

किशोरी. मी आहे. स्वामीजी, मला क्षमा करा. एवढ्या महत्त्वाच्या कार्यांत आपण एवढा मोठा ब्रह्मवृंद एकरुत्रित केला; पण आम्हां ब्राम्हर्णांची आपण मुळींच आठवण केली नाही. हें आमचं घरचं कार्य आहे. घरच्या कार्यासाठीं ब्राह्मणांच्या स्त्रिया आमंत्रणाची वाट पहात नसतात. शिवाय आतां तुम्हीं नको म्हटलंत तरी आम्हीं स्त्रिया प्रत्येक कार्यांत हात घालणारच हें पक्कं समजा.

पुटू. अब्रह्मण्यं-अब्रह्मण्यं ! धर्मसभेंत स्त्रिया ? अब्रह्मण्यं !

शास्त्री. कलीचा प्रभाव-सारा कलीचा प्रभाव !

किशोरी. अहो सर्वाधिकारी, हे पुटूपंडित कोण आहेत ?

सुब्रह्मण्य. हे येथील ग्रामोपाध्ये असून एक विद्वान् दशग्रंथी ब्राह्मण आहेत.

किशोरी. मी म्हणतें, हे चांडाळ आहेत-पतित आहेत ! पतिता-हूनही अधम आहेत.

पुटू. हां हां पोरी, तोंड सांभाळून बोल.

किशोरी. हे खिस्त्याकडे चहा घेतात. अमक्ष्यभक्षण करतात. अपेयपान करतात. या गोष्टां प्रत्यक्ष पाहिल्याबद्दल आणि यांना आपल्या तोंडांन कबुली दिल्याबद्दल साक्षीदार ही दुलारी.

पुटू. कुमांड-कुमांड, निव्वळ कुमांड !

किशोरी. हे असले दुतांडे तुमच्या हिंदूसमाजांत पत्करतात. उच्च-वर्णांत जन्म घेऊन खाण्यापीण्याचा विधिनिषेध न बाळगणारे हजारां लोक

तुमच्या पंक्तीला खुशाल जेवतात. त्यांच्याशी रोटीज्यवहार केल्यानं तुमची जात जुडत नाही. तुमच्या मुली त्यांच्या सुना झाल्यानं माहेराला मुक्त नाहीत. त्यांच्या मुली अमक्षयभक्षणापासून उत्पन्न झालेल्या त्यांच्या मुली तुमच्या कुटुंबाचा विस्तार वाढवित असल्या तरी तुम्हीं बेदिल होत नाही; आणि नुसतं खिती कुंडांतलं पाणी डोकीवर पडल्यामुळं सोज्वळ माणसालादेखील तुम्हीं पतित ठरवतां ? धिक्कार असो तुम्हांला ! सोडावाँटरच्या प्रत्येक घोटानं तुम्हां बाटलां अहांत; डॉक्टरच्या औषधाच्या प्रत्येक भागानं तुम्ही बाटलां आहांत; विधर्मी पानगृहांतील चहाच्या वादळांत तुमच्या जातीच्या फुटक्या तारवाचे प्रत्यहीं तुकडे उडत आहेत ! प्रायश्चित्ताच्या कैचीत पकडलं तर तुम्हां हिंदूंचे राई राई एवढाले तुकडे होतील ! लाखों लोकांना प्रायश्चित्त देण्यासाठीं समुद्र आटवून त्याचं यज्ञकुंड बनवावं लागेल ! पण हें सारं तुम्हांला पत्करतं ! असल्या बाट्यांना बहिष्कार घालण्याचा ठराव कधींच पुढं येत नाही. झालं-आतां तो काळ गेला, आतां या असल्या बाडग्या सोंवळ्यांना बहिष्कार तरि घाला, किंवा डेव्हिडरावांसारख्या सोज्वळ विधर्मीयांना पावन तरी करून घ्या ! असं न कराल तर ही किशोरी जगाच्या चव्हाट्यावर उभी राहून ओरडणार कीं, धिक्कार-धिक्कार-धिक्कार असो या हिंदूलोकांच्या परंपरेला !

दुलारी. ऐका-ऐका.

पुटू. (सुब्रह्मण्याला एकीकडे) अगदीं डगमगूं नका. या वेळीं जोर धरा आणि परंपरेचं नांव राखा. आम्हीं नवा मुकुट करून तुमच्या मस्तकावर चढवूं. बस, एकदम अर्ज नामंजूर करा.

सुब्रह्मण्य. संस्थानदेवता डेव्हिड गंगाधर जोशी याचा परावर्तनाचा अर्ज नामंजूर करित आहे.

श्री. मी हा अर्ज मंजूर करतो.

सुब्रह्मण्य. केव्हांही नाही. एक वेळ ऐकलं तें पुरे झालं. संस्थान-देवता निष्कारण मुकुटाला मुकली. परंपरेच्या स्थायित्वासाठीं यापुढं मी सर्व सूत्रं माझ्याच हातीं घेणार. हा अर्ज नामंजूर आहे.

श्री. सुब्रह्मण्य, मी कोण आहे ! तुमचा आचार्य कीं तुमचा गुलाम !

सुत्रहण्य. परंपरेच्यां विरुद्ध जाईल तो मुळीं आचार्यच नव्हे.

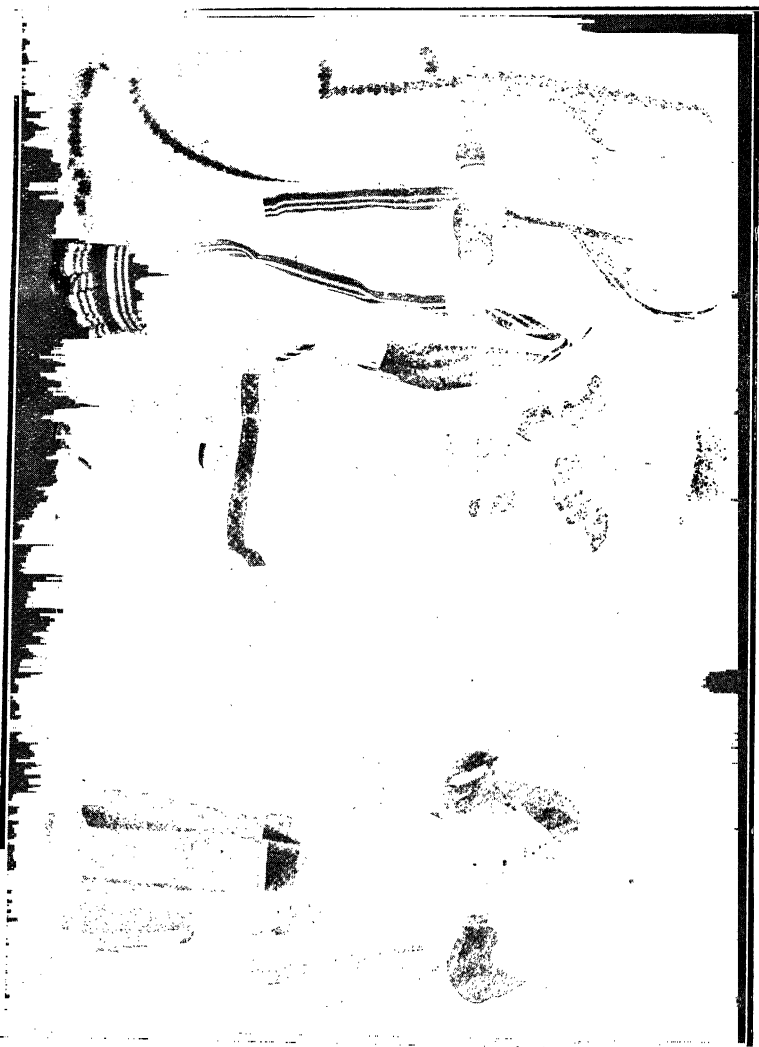
श्री. मी तुमचा आचार्य नव्हे ? (त्रिवार विचारतो) बरोबर आहे. मी तुमचा आचार्य नाही. समाधिस्य श्रीचा मी आचार्य होतो. त्यांनीं कदाचित् माझं म्हणणं ऐकलं असतं, कारण त्यांनीं मला गादीवर बसवले होतं. मी तुमचा असतो तर तुम्ही माझ्या शब्दाला मान दिला असता. बौद्धांना पादाक्रांत करणाराला तुम्ही नाकारलं नसतं; मंडनमिश्राचं कर्मकांड मोडून त्याला संन्यास देणाराला तुम्ही नाकारलं नसतं; हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत सारं भारतवर्ष थरारून सोडणाऱ्या शंकराचा धिक्कार करण्याची तुमची काय छाती होती ! हें सिंहासन त्या शंकराचार्यांना लोकांनीं दिलं होतं; पण मी मात्र वाडवाडिलांनीं कष्टानं मिळविलेल्या वैभवाचा बेदरकार उपभोग घेणाऱ्या कर्तृत्वशून्य उधळ्या मुलासारखा नुसता चैनीचा मालक होऊन बसलों आहे. लोकसेवेच्या तपोबलानं ज्यानं हें सिंहासन मिळविलं नाही, त्याला दुसऱ्याला उपदेश करण्याचा अधिकारच नाही. शारदात्रेच्या शंकराची कर्तृत्वशक्ती ज्याच्या अंगीं नाही त्यानं या गादीवर बसणं म्हणजे जगद्गुरुत्वाचीं भयंकर विटंबनाच होय. हा दोष तुमंचा नाही. अज्ञानपर्यंत तुम्ही आपला आचार्य निवडण्याची सुरवात केली नाही. शंकराचार्य लोकनियुक्त असल्याशिवाय त्याच्या मताला केव्हाही मान मिळणार नाही. आतां तुमचा आचार्य तुम्हींच निवडून घ्या. शंकराचार्यांच्या मिरवणुकीपुढल्या हत्तीसारखा मी या लोकसमाजापुढला शोभेचा हत्ती होऊन राहूं इच्छित नाही—

पद (चाल—तुवा पिया प्यारे.)

पुरा बीट आला । न थारा विचारा । अधिकार हा
बोर तुम्हि प्या परतला ॥ धु० ॥ मज लोकसेवा ॥ वाटे
विसावा । भिक्षाभजोवी पहा हा निवाला ॥ १ ॥ (जातो)-

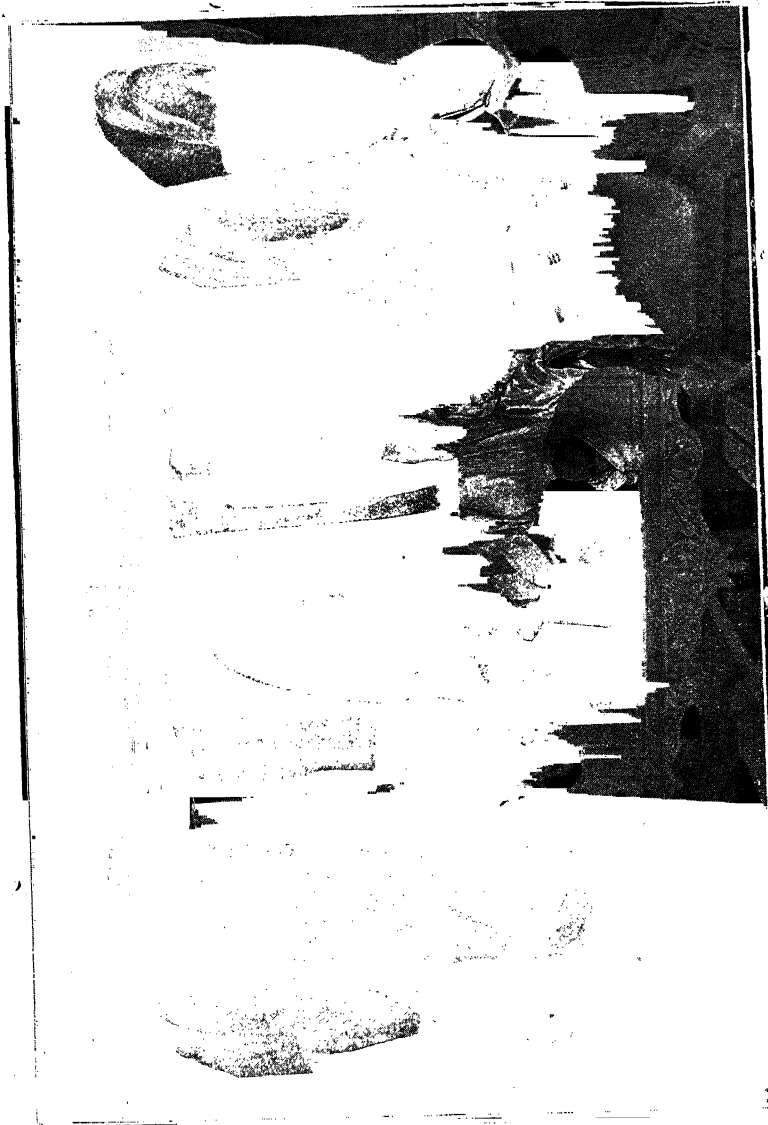
पडदा पडतो.

अंक दुसरा समाप्त.

सुबहाय—हा काय चमत्कार ?

पान १०२

The Manoranjan Press, Bombay.

श्री—पुरा वीट आला ॥

पान ८०

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ-रस्ता.

(पुट्ट पंडित व सुब्रह्मण्यशास्त्री)

सुब्रह्मण्य. बस करा तुमची बडबड. माझा निश्चय झाला तो झाला. असा हरवडी मतं बदलणारा मनुष्य मी नव्हे, हें पक्कं ध्यानांत ठेवा.

पुट्ट. मर्जी तुमची. सहा महिन्यापूर्वी त्या सभेच्या वेळेला तुम्हांला मी सांगितलं होतं, तेंच अझून सांगतों. नवा मुकुट करवतो, नवा मठ उभारतो, सारं नवं संस्थान तयार करवितों. नुसते तुम्हां संन्यासाला तयार व्हा.

सुब्रह्मण्य. श्रींची स्वारी इतक्यांत येऊनमुद्दां पोहोचेल; आणि आतां मी संन्यास घेऊं? नाही-पुट्ट पंडित, माझा निश्चय आतां कालत्रयीं बदलणार नाही. त्या वेळीं मी तुमच्या पक्षाची तरफदारी केली ती मुकुटाच्या आशेनं केली नाही. आजपर्यंत ज्या पक्षाचा अभिमान धरलां होता त्याची बाजू आयत्यावेळीं पडलेली पाहून मला नुसती ईर्ष्या उत्पन्न झाली. ह्मणूनच त्यावेळीं मी श्रींना विरुद्ध गेलों होतो; पण आतां तो मनु पालटला.

पुट्ट. कसला मनु पालटला ? तुमचं मला आश्चर्य वाटतं. बिंदु माधवजी व्याख्यानं देऊं लागले तर तुम्हीही निघालांत त्यांच्या बरोबर ! त्या दोघी पोरी-त्या देखील व्याख्यानं देऊं लागल्या ! काय आश्चर्य आहे ? चार शब्द बोलतांना आमच्यासारख्यांचीही बोंबडी वळते आणि या पोरी आतां व्याख्यानं देऊन श्रींच्या बाजूनं मतं गोळा करूं लागल्या. पुरा कलि आला खरा ! त्या पुरांत आणि त्यानंतरच्या ओल्या दुष्काळांत मठ विकून शूद्रांच्या नांगरणोला पैसे चारलेले-मग मतं मिळायला काय तोटा ? एवढा पैशाचा व्यय झाला पण आमच्यासारख्या सत्पात्रांना दक्षिणेदाखल एक पैसुदां दिली नाही. कशाला हे उपद्रव्याप ? आजपर्यंत मिशनरी लोकच ना करित होते हीं कामं ! आतां तुम्ही त्यांत हात घालून काय मिळवलंत ?

सुब्रह्मण्य. काय मिळवलं ? पुढूपंडित, आमचा आपलेपणा आम्हीं मिळवला. आमच्या लोकांना आतां आमचे आम्हीच मदत करूं लागलों. काय मिळवलं ? आमचे आचार्य आम्हीं पुनः मिळवले. समजलं. तुमच्या आभिषानं आतां माझ्या तोंडाला मुळीच पाणी सुटणार नाही. माझी आवड मला कळली. संसारांत मला जें सौख्य वाटतं तें संन्यासांत मुळीच वाटत नाही. आतां कुणीही शंकराचार्य झाला तरी मला त्याची पर्वा नाही. शंकराप्रमाणं माझी गंगा मस्तकीं धारण करून मी आतां खुशाल संसार थाडून राहीन. तेंच माझ शंकराचार्यत्व.

पुद्द. पण आतां परंपरेचं काय ?

सुब्रह्मण्य. परंपरेसाठींच मी संसार थाटणार. माझे वाडवडील असे भरतारुण्यांत संन्यास घेते तर मीही तो घेतला असता. पण मग माझंच अस्तित्व कुठलं असणार होतं ? माझ्या वाडवडिलांची परंपरा चालविण्यासाठींच मला संसारी बनलं पाहिजे.

पुद्द. तर मग आतां साराच अवतार आटोपला म्हणायचा. आतां त्यागराज पुनः गादीवर बसतील आणि मनसोक्त वागूं लागतील. आणि मग आम्हां लोकांचं कांहींच चालणार नाही.

सुब्रह्मण्य. आजपर्यंत तुम्हीं मनसोक्त वागत आलांत, आतां त्यागराज वागतील. त्यांत कुठं बिघडलं ?

पुद्द. कुठं बिघडलं ? अहा-परंपरा बुडाली, परंपरा बुडाली. तेच खिस्ती पहा, परंपरा केव्हांही सोडित नाहीत. एवढी थडा होते पण बायबलची भाषासुद्धा शुद्ध करित नाहीत. धर्मग्रंथाचा अर्थ कळला तर पुरुषार्थ तो काय राहिला ? धर्माच्या बाबतींत अशी चिकाटी पाहिजे. आणि तुम्हीं तर सारे इंग्रजी लोक जमवून हैं नवंच एक धर्मसंडळ बनवीत आहांत. आतां आम्हां पुराण्या लोकांचं काय होणार ?

सुब्रह्मण्य. आतां पुराण्यांचं पुराण बसत झालं. ती पहा भींचीच स्वारी आली. चला. (जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ— बिंदुमाधवांचें घर.

(डेव्हिड)

डेव्हिड. एकवेळ पूर्णपणें मावळलेली आशा पुनः जागी झाली. आज इतक्यांतच त्यागराजाची पुनः गादीवर स्थापना झाली असेल. तो समारंभ पाहण्यासाठीं जावं असं मला किती वाटत होतं ! पण गुरूजीनींच प्रतिकार केल्यामुलं माझा नाइलाज झाला. याच प्रसंगाला परावर्तनाची पुनः विनंती करावी असं मला कितीकदां वाटलं ! पण उतावीळपणा करून तरी काय उपयोग ? आशेचा थोडासा अंकुर सुद्धां मनाला किती प्रफुल्लित करतो बरं ! तोच मी त्यागराजाच्या शोधासाठीं हिमालयांत भटकत असतांना माझी केवढी निराशा झाली होती ! मन किती स्वार्थी असतं हें ! हिंदुसमाजाचं कल्याण त्या वेळीं मला आठवलं नव्हतं, बिंदुमाधव गुरूजींचा मनस्ताप मला दिसत नव्हता, सुब्रह्मण्यांचा अकालिक पश्चात्ताप माझ्या मनावर कांहींच परिणाम करीत नव्हता. फक्त माझ्या स्वतःच्या आशेच्या निराशेमुळंच मी हिमालयावर धाव ठोकली. किती रमणीय स्थान तें ! नुसत्या तिथल्या वायूच्या स्पर्शानंच मी पावन झालोंच मला वाटलं. माझं प्रार्थुश्चित हिमालयाच्या एका दर्शनानंच पूर्णतेला गेलं. हिमालयानंच मला माझ्या सह्याद्रीचा आठवण करून दिली. हिमालयाचीं शिखरं त्यागराजाच्या कृपेनं मला दिसलीं पण माझ्या सह्याद्रीचा पायथा मला कुणाच्या पुण्याईनं दिसणार ? माझ्या कोकणचं मी बाबांच्या तोंडून नुसतं वर्णन ऐकल होतं. अहाहा ! हिमालयावरच्या देवदारू वृक्षाप्रमाणेंच नारळी पोफळी कोकणाला शोभवात असतील ! हिमालयावरच्या हिमतुषारांप्रमाणं तुफान समुद्राचा फुफुरणारा फेस माझ्या कोकणभूमीचं पादप्रक्षालन करीत असेल ! या जन्मीं तें दृश्य मला दिसेल का ? अरेरे !

पद (चाल—मर्ग जच्ये हो.)

मग सहें त्या । या हतभवा कां त्यजावें ॥ १ ॥

प्रायें जयाचिया । राहुनियां असावें ॥ २ ॥

सागरसंगमा । पाहुनियां नमावें ॥ ३ ॥

सुब्रह्मण्य. (प्रवेश करून) कोण ! डेव्हिड ! तुम्ही आज मठांत कां आलां नाहींत ?

डेव्हिड. तुमचेच का हे उद्गार ! मी स्वप्नांत तर नाहीं ना ?

सुब्रह्मण्य. तुळींच नाहीं. अहो डेव्हिड. आचार्यांच्या गादीच्या पुनरुद्धाराच बरंचसं श्रेय तुम्हींच मिळवलं आहे. तुमच्या श्रेयाचा वाटा तुम्हांला न दिला तर आम्ही कृतघ्न नाहीं का ठरणार ! तुम्ही नसतां तर आचार्य आज आम्हांला पुनः लाभलेच नसते.

डेव्हिड. पण या आचार्यांच्या मागं तुम्हींच गादीवर बसाल असा पुष्कळांचा समज होता.

सुब्रह्मण्य कदाचित् तसं झालंही असतं; पण मी पोक्त विचार केला. कुटुंबवत्सल होऊन सुखाचा संसार याटण्यापेक्षां संन्याशाचा संसार मला तितकामा आकर्षक वाटला नाहीं. झालं तें बरंच झालं. माझ्या एकट्यावरच आतां सर्व कामाचा तितकासा बोजाही पडणार नाहीं; कारण नवीन नेमलेल्या धर्ममंडळाकडेसच आतां सर्व कामं सोंपविली आहेत. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, या धर्ममंडळानंच मला आपला सर्वाधिकारी निवडून दिला आहे. किती अभिमानाची गोष्ट आहे ही !

डेव्हिड. (स्वगत) हें त्यागराजाचं खासगी वजन तर धर्ममंडळावर पडलं नाहीं ना ?

सुब्रह्मण्य. आतां तुम्हांलाही थोडीशी आशा बाळगायला हरकत नाहीं. धर्ममंडळाच्या बऱ्याच समासदांची भेतं मी अजमावून पाहिलीं, तीं बहुतेक तुम्हांला अनुकूलच पडतील असं मला वाटलं.

डेव्हिड. खरंच ना ? तर मग आतां माझा अर्ज मी केव्हां सादर करूं ?

सुब्रह्मण्य. तें आतां हळुहळु ठरवितां येईल. पण ही किशोरी फार अद्वितीय मुलगी आहे असं तुम्हांला नाहीं का वाटत ?

डेव्हिड. किशोरी खरोखरच एक अद्वितीय स्त्री आहे. मोठमोठ्या पुष्पांना जें कार्य करतां आलं नाहीं, तें या एका स्त्रीनं प्रत्यक्ष करूंक

दाखविलं. केवढा मनाचा निधेडपणा तो ! मला वाटतं आचार्यांच्या गादीच्या पुनर्घटनेची तिने जर खटपट केली नसती तर ही गादी आणखी कांहीं वर्षे मुळीच मोकळी राहिली असती. आचार्यांनी गादी सोडल्यावर कुणी शंकराचार्य म्हणून होते याचीही कुणाला आठवण राहिली नाही. विरोधाला मात्र सारे तयार; पण प्रतिरोधाला कुणीच पुढं आला नाही. आचार्यांच्या गादीची अशीच अवस्था होत गेली, तर थोड्या दिवसांत मला वाटतं, या गाद्याच नाहीशा होतील. आणि नुसत्या मनाच्या बळावर हे संकट टाळलं कुणी ? तर एका हिंदु स्त्रीनं ! धन्य धन्य या हिंदु स्त्रिया !

सुब्रह्मण्य. झालं खरं, आतां काय बोलणार ? दुलारीनं माझे डोळे उघडले नसते तर मी देखील या ब्रह्मवृंदाच्या लांचाला बळी पडलो असतो. स्त्रीशिवाय पुरुष अपूर्ण खरा ! वारं दुलारी ! डेव्हिड, तुम्हांला दुलारीबद्दल काय वाटतं ?

डेव्हिड. तुमची पत्नी व्हायला ती पूणपणें पात्र आहे.

सुब्रह्मण्य. छे: छे:, हे वर्णन अगदीच अपुरं वाटतं. दुलारीचं वर्णन करण्यासाठी सर्व महाकवींच्या काव्यांचं अध्ययन करावं लागेल; दुलारीचं वर्णन करण्यासाठी जगांतले सर्व कोशांतले सुंदर सुंदर शब्द बेधडक चोरावे लागतील; दुलारीचं वर्णन करण्यासाठी शेषाच्या सान्या जिन्हा उसन्या आणाव्या लागतील; दुलारीचं चिंतन करण्यासाठी महायोग्यांच्या समाधिसुखावर दरोडा घालवा लागेल; दुलारीचं रूप पाहण्यासाठी इंद्राचे डोळे मागावे लागतील; दुलारीचं चुंबन—

डेव्हिड. काय बोलतां हे !

सुब्रह्मण्य. दुलारी म्हटली की माझी लाज नाहीशी होते. खरोखर डेव्हिड, तिचं चुंबन घेण्यासाठी विराटपुरुषाची असंख्य मुखं धडावर चिकटवावी लागतील; तिचं आलिंगन घेण्यासाठी सहस्रांशुनं बनाव लागेल. एकाच शब्दांत सांगायचं ह्मणजे दुलारीसाठी—मुकुटाच्या असे किंवा बिन मुकुटाच्या असे—आचार्यपैदावर लथ मारून तिची लथ मिल्ण्यासाठी तिचा दास्यचं व्हावं लागेल.

डेव्हिड. कुणाही रमणीचं वर्णन तिच्या बह्मभाळच चांगलं साधतं खरं.

सुब्रह्मण्य. वेडा विचारा त्यागराज ! लोकसेवेसाठी संन्यासच कशाला पाहिजे ? सुखाचा संसार यादून त्याला लोकसेवाही करतां आली असती. (विंदुमाधव व किशोरी येतात.)

विंदुमाधव. सुखाचा संसार करून लोकसेवा होणं महाकठिण आहे. सुब्रह्मण्य, संसार करून पाहिल्यानंतरच मग सुखाची आणि संसाराची सांगड घाला.

सुब्रह्मण्य. तुम्हीं आतांच याल, हें माझ्या ध्यानांत असतं तर मी सुळींच असं बोललों नसतों. तरी बरंच, ताऱ्ण्याशिवाय कुणालाही सावधव्य येत नाहीं.

विंदुमाधव. मी तरुण होतो, हें माझ्या ध्यानांत आहे, आणि म्हणूनच तरुणांवां वेळोवेळीं सावध करावं, असं मला वाटत असतं. सावध असल्याशिवाय 'सावधान' झालं, तर कुणालाही केव्हांही पश्चात्तापच होत असतो.

सुब्रह्मण्य. केव्हांही मी सावधच असलों. हंसतेस काय किशोरी ? मी सुरवातीला बहुतेक घसरतो; पण पुढं वेळींच सावध होतो. दुलारीला विचारून पहा. तीही असंच सांगेल.

किशोरी. असंच सांगणार. सावध करणारी तरी तीच ना ? पण सुब्रह्मण्य, दुलारीविषयी एवढा आदर तुम्हीं न दाखवावा हेंच बरं.

डेव्हिड. कुणाच्याही मनावर कुणीही सत्ता गाजवूं नये. पार-तंत्र्याच्या बुजबुजाटाच्या या कालांत एकटं मनच काय तें स्वतंत्र राहूं शकतं. त्याला पायबंद कां घालावा ?

विंदुमाधव. मनाला पायबंद घालावा असं कुणीही म्हणूं नये. फक्त बुद्धीच्या ताब्यांत मन घावं, बुद्धी मात्र केव्हांही मनाच्या ताब्यांत देऊं नये. पण आनंदाच्या वेळीं हे वितंडवाद कशाला ? डेव्हिड, त्यागराजांनीं आज शेवटीं आचार्यपद स्वीकारलं नाहींच तें तुला कळलं ना ?

डेव्हिड. झणजे ? सुब्रह्मण्य, तुम्हीं आधींच मला हें कां नाहीं सांगितलं ? अरेरे ! निराशा अझूनही माझी पाठ सोबीत नाहीं ना ?

सुब्रह्मण्य. असे इताश होऊं नका. तुमच्या आशेला अज्ञान बरीच जागा आहे. आचार्यांची गादी जरी आतां मोकळीच राहिली आहे—

डेव्हिड. पुनः त्यागराज निघून गेले का ? सांगा-सांगा, ते कुठं गेले तें आधीं मला सांगा. सात समुद्र ओलांडून देखील मी त्यांना पुनः शोधून घेऊन येईन.

किशोरी. ते इथंच आहेत. कुठं गेलेही नाहीत; आणि आतां कुठं जाणारही नाहीत. आचार्यांच्या गादीचा जरी त्यांनीं स्वीकार केला नाही, तरीही ते प्रतिनिधी झणून राहिले आहेत. यापुढं आचार्यांच्या गादीवर फक्त आचार्यांच्या पादुकाच राहतील.

विंदुमाधव. ऐकलंस ना डेव्हिड ? एवढ्यामुळंच मला त्यागराजाचा अभिमान वाटतो. एकदां गादी सोडली ती सोडली, पुनः झणून तिला त्यानं पाय लावला नाही.

डेव्हिड. याच त्याच्या बाणेदारपणाच्या खात्रीमुळं मी माझी आशा जिवंत ठेवित आलों. नाहीतर आशा बाळगायला मला अज्ञान दुसऱ्या कुठंही आधार मिळाला नाही.

पद—(चाल—शकुन होइ सुंदर)

पिशुनलोक चंचल चमला । छल अपार जरि केला ॥

मजला सतत विषादपरा । प्रबल बंधु सजला तो ॥ १ ॥

सलिलजालिं चुकल्या मनुजा । ध्रुव नभांत पथराजां ॥

जगिं या अढळ मला गमला । प्रबल बंधु सजला तो ॥ २ ॥

सुब्रह्मण्य. आतां तुम्हीं निर्धास्त रहा. आजपर्यंत तुमचा सर्वांत मोठा शत्रू मी होतो, पण आतां माझ्यापासून काडीचेंही भय बाळगण्याचें तुम्हांला कारण नाही. दुलारीच्या शिक्षणानं आतां माझीं पूर्वींची मते बहुतेक बदलत चाललीं आहेत. यापुढं झाली तर माझ्याकडून तुम्हांला मदतच होईल.

किशोरी. लोकनियुक्त आचार्यांच्या हातीं सत्ता जातांच सर्वाधिकार्यांचाही स्वर बदलूं लागला.

सुब्रह्मण्य. थटा करूं नकोस किशोरी. मी चिडलों तर डेव्हिडच्या तरफदारीसाठी एकटाच सान्या जगाशीं भांडायला कमी करणार नाहीं.

विंदुभाधव. चिडूनजाऊन केलेलीं कार्ये आरंभीं सफल झालीं, तरी परिणामीं मुळींच चिरस्थायीं होत नसतात. कोणतोही गोष्ट विचारानंच झाली पाहिजे, मग तिचा परिणाम क्वचित् अप्रिय झाला तरी बेहतर !

डेव्हिड. सुब्रह्मण्य, माझ्या देहाला ब्राह्मणाप्रमाणं मंत्राभि मिळण्याची खात्री देत असाल तर या परावर्तनासाठीं मी देहांत प्रायश्चित्त सुद्धां घेईन. मग तरी तुमचं समाधान होईल ना ?

सुब्रह्मण्य ठीक आहे. आतिविचार करण्याचा मला अगदीं कंटाळा आहे. कोणतीही गोष्ट धूमधडाक्यानं करण्यांतच मला आनंद होतो. पहा, आतांच मी काय करतो तें पहा. दुलारी अज्ञान आली नाहीं ना ? हरकत नाहीं. तिला भेटण्यासाठीं मी मुद्दाम आलों होतो, पण आतां भेट राहुंदेच. देहांत प्रायश्चित्ताला देखील जो तयार आहे तो ब्राह्मण झालाच पाहिजे. आतां डेव्हिडच्या परावर्तनाचा ठराव कायम केल्याशिवाय पुनः तुम्हां कुणालाही भेटायचं नाहीं, हीच माझी प्रतिज्ञा. पाहूं आतां, विचार श्रेष्ठ कीं अविचार श्रेष्ठ ! (जातो.)

डेव्हिड. काय चमत्कार आहे ! काल बदलतांच शत्रूंचेही मित्र बनतात. पांचामुखीं परमेश्वर ह्मणतात, तें काहीं खोटं नाहीं. लोकसत्तेच्या प्राबल्याबरोबर विरोध किति सहज वितळून गेला !

किशोरी. छीः, हा नुसता फेस आहे. नुसत्या सवंग लोकप्रियतेच्या आविडीमुळं चाललेली ही साथी संपादणी आहे. कां बाबा, तुम्हांला काय वाटतं ?

विंदुभाधव मला कांहींही वाटले तरी तें यावेळीं बाजूला ठेवले पाहिजे. डेव्हिड ब्राह्मण व्हावा, एवढीच माझी इच्छा आहे; आणि ती अशा मार्गानं जर आज प्रत्यक्ष घडून येत असेल तर घटकामर मी माझीं मतं आनंदानं बाजूला ठेवीन. सुब्रह्मण्य मनाचा चंचल असला तरी सहृदय आहे. योग्य मार्गानं कामीं लावून घेतलीं तर हीं असलीं माणसं देखील केव्हां केव्हा मोठमोठीं कार्ये घडवून आणतात.

डेव्हिड. पण उताविळपणानं मलतंच कांहींतरी केल्यामुळं मूळच कोसळून पडणार नाहीं ना ?

विंदुमाधव. त्याविषयी मलाच सावध राहिलं पाहिजे. पण डेव्हिड, तुला पुनः सांगतो, आशा आणि निराशा दोन्हीही सारख्याच दुःसह असतात. प्रयत्न बलवत्तर करावेत; पण आशेला मात्र कुरवाळित बसू नये. आशा म्हणजे एक माणसाळलेली वाधिण आहे. शक्य तेवढे तिच्यापासून दूरच राहवं. कारण ती केव्हां उलटेल याचा नियम नसतो. किशोरी, मला आतां पुनः मठांत गेलं पाहिजे, सुब्रह्मण्यावर मला चांगलीच नजर ठेवली पाहिजे. दुलारी आल्यावर तूही मठांत ये. या कामीं तुझीही मदत कदाचित ध्यावो लागेल. (जातो.)

किशोरी. दुलारी आज असून कां आली नाहीं ! अशी अवेळीं ती केव्हांही सांगितल्याशिवाय धरावाहेर राहत नाहीं. काय असेल तें असे, आज इथं माझ्याच्यानं एकटं कांहीं राहवत नाहीं.

डेव्हिड. एकटं कां ? मी इथं आहेना ?

किशोरी. म्हणूनच मला अगदीं एकटं वाटतं. तुमच्या सदादुःखी मुद्रेमुळं तुमचं असणं जवळजवळ नसल्यासारखंच वाटू लागतं.

डेव्हिड. अगदीं योग्य मीमांसा केलीत. माझं अस्तित्व नसण्यासारखंच झालं आहे. या जगांत मी असलों काय आणि नसलों काय दोन्ही सारखींच आहेत. मी असल्यानं कुठंही पूर्णत्व येत नाहीं, आणि नसल्याची कुणालाही उणीव भासत नाहीं. माझं असं म्हणायला या जगांत कोण आहे ? माझ्या अस्पष्टानं हसणारं कुणी नाहीं तसंच नसण्यानं रडणारंही कुणी नाहीं.

किशोरी. कां बरं ? त्यागराज आहेत ना ?

डेव्हिड. किशोरीदेवी, मी संसारां नसलों तरी संन्यासी नाहीं, हें तुम्हाला माहित आहे ना ? त्यागराजावर सान्या जगाची सत्ता आहे. माझ्या एकट्यासाठीं त्यानं सर्वस्व अर्पण करायला मी कांहीं विश्वाचं प्रति-
विंब नव्हे ! तो जगासाठीं आहे. जग-कांहीं त्याच्यासाठीं खेळवून राह-
णार नाहीं. त्यागराजवर सत्ता गाजविण्याचा कुणालाही अधिकार नाहीं.

किशोरी. (स्वगत) माझ्यापेक्षां यांनाच त्यागराजाला ओळखतंहे आलं तर ? हें कसल्या प्रेमाचं लक्षण ?

डेव्हिड. किशोरीदेवी, स्तब्ध कां राहिलांत ? माझे मत चुकलं का ?

किशोरी. तुमचं मत अगदीं बरोबर पडल्यामुळंच मला आश्चर्य वाटलं. पुरुषांची पारख स्त्रियांनाच चांगली होते असं कुणी म्हणतात, पण आज एका पुरुषाची पारख करण्यांत तुम्हीं स्त्रियांनाही लाजविलंत यांत कांहीं शंका नाही.

डेव्हिड. स्त्रियांना लाजविणं काहीं फारसं कठिण ! नसतं. लजा हा स्त्रियांचा अलंकार आहे. आणि त्याचं प्रदर्शन करण्यांत त्या फार कुशल असतात—

(काफी—त्रिवट.)

शशिकर हांसवि कुमुदसुमाला । प्रियकर हंसतां लाजति बाला ॥ ४० ॥
लाजति रविकरि कोमल कलिका । घनजल हंसवित सरिता वनिता ।
नरांसि न लाज हंसविल ॥ १ ॥

किशोरी. परावर्तनाच्या आशेनं आज तुम्हांला बराच उल्हास आल्या-सारखा दिसतो.

डेव्हिड. मला उल्हास आला आहे असं जर तुम्हांला वाटत असेल, तर त्याचं कारण आशां खास नाही. माझ्या सदादुःखी मुद्रेनं तुम्हांला माझा सहवास कंटाळवाणा न वाटावा, एवढ्यासाठीच माझ्या दुःखसागराला आनंदाचं भरतं आणावं लागत आहे.

किशोरी. माझ्या जाचामुळं तरी तुम्हांला आनंदाची आठवण झाली हें मोठंच भाग्यं म्हणायचं !

डेव्हिड. म्हणूनच तुम्हीं अझूनही माझा जाच वाढवित अहांत वाटतं ? किशोरीदेवी, तुमच्या जाचानं देखील मला आनंद होतो. कुणीच माझ्याकडे लक्ष्य देत नाहीत, मग तुम्हीं मला त्रास देण्यापुरती तरी माझ्याकडे नजर वळविलीत हें काय थोडं झालं ?

किशोरी. एवढ्यानंच जर तुम्हांला आनंद होत असेल तर तुम्हीं अगदीच अल्पसंतोषी ठराल.

डेव्हिड. छे: छे: मी फारच आधाशी आहे. पण माझी भीमसेनी क्षुधा निवारण करण्याचा प्रयत्न करणारी द्रौपदी आहे कुठं? माझ्या अरण्य-रुदनाचं सांत्वन करण्यासाठी देवानं मला जिव्हाळ्याचं असं कुणीच शिल्लक ठेवलं नाही.

किशोरी. (स्वगत) गाणं मूळपदावर येऊं लागलं! (उघड) मिस्टर जोशी, परावर्तन झाल्यावर तुम्हीं पुढं काय करायचं ठरवलं आहे?

डेव्हिड. आधीं परावर्तन झाल्याशिवाय नंतर काय करायचं याचा विचार कशाला? किशोरीदेवी, इतक्या कळकळीनं तुम्हीं माझा सत्कार करीत असतांही माझ्या जिव्हाळ्याचं कुणीच नाही असं मी म्हटलं, त्याची मला क्षमा करा.

किशोरी एकूण तुम्हीं जिव्हाळ्याचा संबंध माझ्यापर्यंत आणून जोडला म्हणायचा!

डेव्हिड. एवढं माझं भाग्य कुठं आहे?

किशोरी. काय म्हटलंत?

डेव्हिड. दुर्दैवाच्या चापानं माझं तोंड बंद झालं, आहे. तें उघड असतं तर या हृदयांत सळसळणाऱ्या उज्ज्वल भावनांच्या प्रदर्शनानं मी तुम्हांला दिपवून टाकलं असतं. कडाडणाऱ्या विजेचं मला भय वाटलं नसतं तर चमकत्या नक्षत्रांच्या भुलावणीनं मी तुमच्या उघड्या डोळ्यांना झांपड आणली असती. अश्रूंच्या पावसाला मी भ्यालों नसतों तर ह्या हृदयांतील रक्ताच्या मुसळधार वर्षावानं मी तुमच्या कठोरतेला चित्र भिजवून टाकलं असतं. किशोरीदेवी, निराशेच्या प्रलयकाळाला तोंड देण्या-इतकं चिरजीव मार्कंडेयाचं धैर्य माझ्या अंगीं असतं, बारा योजनं जळतं रान गिळून टाकणाऱ्या कृष्णाइतका मी हिमहृदयी असतों, असंख्य योजनं समुद्र ओलांडणाऱ्या मारुतीसारखा मी एखादा बलभोम असतों तर एकाच शब्दानं-एकाच निःशब्द शब्दानं मी तुमची वाचा बंद करून टाकली असती; आणि मग या दुबळ्या दोनाला जिव्हाळ्याचं कोण आहे, याचा पुरावा प्रत्यक्ष पाहाण्यासाठी तुम्हांला आपलं हृदय शोषायला लावलं असतं.

किशोरी. झालं तुमचं बरळणं ? कीं अझून काहीं राहिलं आहे !
डेव्हिड. शब्दांचं भाषण संपवतां येईल; पण किशोरीदेवी, वाचे-
 चालिकडची देखील एक भाषा आहे. तिची सुनावणी केव्हांही थांबत
 नसते. तोंड बंद ठेवलं तरी त्या शब्दांचे विद्युत्तरंग सारखे चमकत
 राहतात; आणि बंद केलेल्या कानांतून ते न ऐकणाऱ्या हृदयालाही धक्का
 देतात.

किशोरी. आणि ऐकणाऱ्या हृदयाला ?

डेव्हिड. अहाहा ! ऐकणाऱ्या हृदयाला ! किशोरीदेवी, ऐकणाऱ्या
 हृदयाला काहींच सांगावं लागत नाहीं.

किशोरी. मिस्टर डेव्हिड—

डेव्हिड. (स्वगत) डेव्हिड !

किशोरी. मिस्टर जोशी, मला वाटतं, परावर्तनाच्या आशेच्या कैफानं
 तुमची नित्याची मुग्धवृत्ती आज बेफाम उसळली आहे. असला कैफी
 बेहोषपणा निशा उतरतांच कैफ्याला निःशक्त करतो, हे चांगलं ध्यानांत ठेवा.

डेव्हिड. ती भीतीच नको. माझा कैफ आशेचा नाही. हे निरा-
 शेच्या धुक्यावर बांधलेले, गगनाला गवसणी घालणारे, फुक्या फुंकरीचे
 भक्कम मनोरे आहेत. हे कोसळून पडण्याची मुळीच भीती नाही. जें
 मुळीच नाही तें नाहीसं कसं होईल ? आणि जें नश्वर नाही, जें नाहीसं
 होण्याची शंका नाही, त्याची आराधना मी कां करूं नये ?

किशोरी. चांगलाच सुड उगवलात म्हणायचा ! आरंभी मी
 तुमच्या दुःखाी मुद्रेच्या दीनवाण्या दर्शनाची शंका घेतली; पण आतां
 तुमच्या उल्लसित वृत्तीच्या दबकावणीचंच मला भय वाटू लागलं आहे.
 दुलारी अझून कां येत नाहीं ?

डेव्हिड. एकाच शब्दानं त्यागराजासारख्या निधड्या वीराला
 जमिनदोस्त करून टाकणारी देवता, एका वेड्यापिशाच्या खुळ्या
 चाळ्यांनीं घाबरून कां जावी ? किशोरीदेवी, मी एक मेलेलं जीव आहे.
 जिवंतपणाचं चैतन्य मी हरवून बसलों आहे. माझ्यापासून तुम्हांला
 कासलीही भीती वाळगायला नको.

किशोरी. वेडं माणूस आपला वेडेपणा कबूल करू लागलं कीं शहाण्यानं त्याच्यापासून दूर राहावं हेंच योग्य. मी आतां दुलारीची वाट पहात नाहीं. ती येईपर्यंत कृपा करून आमचं हें रिकामं घर संभाळा.

(जाते)

डेविड. धांव-धांव निराशे, धांव आणि आशेच्या दुबळ्या वळाने चलवान् होऊं पाहणाऱ्या या भेलेच्या सजीवाला निर्जीव करून टाक. आशा म्हणते, आशा नाहीं. पण बाई निराशे, तूं कां मला थांबवून धरतेस ? जगणं संपावं म्हणून मी जिवंत होऊं पाहात होतो; पण जिवांत जीवच कां राहत नाहीं ? काय करूं ? मरावं तर जगण्याचं भय वाटतं ! जगाकं म्हटलं तर जगायला जागाच राहिली नाहीं. आशा-निराशेच्या या युद्धांत चुरडून जाणाऱ्या दुबळ्या जीवा, आतां तुझा अवतार संपत आला.—

पद—(चाल हनुमंतजीनें हरखो.)

निराधार जीवें जगतां बुडालों विचारा ॥ ४० ॥

बुडें विचारा गगनीं तारा नाच नाचतां हांसविती मजला ।

रडवा मेघ सावरिल त्यांना, माना उदासीन त्या झाल्या आधारा ।

सारा निशेचा पसारा ॥ १ ॥

स्वर्गगा गगनांगार्थी डोले चंद्रबिंबिंचा रंग फिका झाला ।

सुर्य निमाला काळोखाचा, नाचा तुफानांत वाऱ्याचा आकार ।

सारा तमाचा फवारा ॥ २ ॥

(पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ-रस्ता.

(सुब्रह्मण्य व पुट्टपंडित.)

सुब्रह्मण्य. तें काहीं नाहीं. आजपर्यंत जसा मी तुमचं ऐकत आलों तसंच तुम्हीं सर्वांनीं माझे ह्मणणं कबूल केलं पाहिजे. धर्ममंडळाच्या

सर्व सभासदांची मी मत घेतलीं, ती परावर्तनाला अनुकूलच पडलीं. आतां तुमच्या विरोधाला कोण विचारणार ?

पुद्दू. तें सारं खरं. पण परंपरेचं काय ? आज्ञपर्यंतची परंपरा मोडून टाकायला शेवटीं तुमच्यासारख्या कट्ट्या धर्मभिमन्यांनंच तयार व्हावं, हें अत्यंत लाजिरवाण आहे.

सुब्रह्मण्य. परंपरा सोडायची माझीही तयारी नाही; पण त्याचमुळे तुम्हीं स्वतः आणि दुसरे तुमच्यासारखेच आणखी काहीं कट्टे धर्मभिमानी संकटांत पडणार आहेत, त्याची काय वाट ?

पुद्दू. आम्हीं असल्या फुसक्या संकटांना मुळींच भीत नाहीं.

सुब्रह्मण्य. हें संकट तितकं साधं नाहीं. प्रत्यक्ष तुमच्याच मानेला पहिल्यानं चांगला फांस लागणार आहे.

पुद्दू. माझ्या मानेला फांस ? तो कां बुवा ? मी काहीं कुणाचं वाईट केलं नाहीं.

सुब्रह्मण्य. दुसऱ्या कुणाचं वाईट केलं नसेल. पण तुम्हीं स्वतःचं काहीं अनहित केलं असलं तर ? आत्महत्येच्या प्रयत्नाला देखील दुसऱ्याच्या खुनाइतकीच शिक्षा मिळते.

पुद्दू. केव्हांही मी आत्महत्येचा प्रयत्न केला नाहीं.

सुब्रह्मण्य. पण तसलंच दुसरं काहीं केलं असेल तर. समजा, माणं किशोरीनं तुमच्यावर केलेले आरोप पुनः कुणी तरी उकरून काढले तर ?

पुद्दू. त्याचो मला मुळींच भीती वाटत नाहीं. हो—ज्याला कर नाहीं त्याला डर कसला ?

सुब्रह्मण्य. पण कुणी पुराव्यासकट त्या गोष्टी सिद्ध करून दाखविल्या—समजा, एखाद्या माणसानं तुम्हांला प्रत्यक्ष मद्यपान केलेल्या स्थितींत आणून धर्ममंडळासमोर उभं केलं. मग ? अर्थातच त्या वेळीं परंपरेला अनुसरून तुमच्यावर बहिष्कार घालणं भाग येईल.

पुद्दू. अरेरे ! जगांत इतकीं चांडाळ माणसां आहेत ना ? पुय कळी आला खरा !

सुब्रह्मण्य. कली आला खरा पण ही कळ जर आचार्यासमोर गेली तर तुम्हीं काय कराल ?

पुट्टू. साफ नाकबूल करीन. वाटेल ती शपथ घेईन. शंकरावरचं बिल्वपत्र उचळून दिव्य करीन. मग कोण मला म्हणेल ?

सुब्रह्मण्य. ज्यानं प्रत्यक्ष पाहिलं असेल तो. शपथ घेतली म्हणून झालेला गुन्हा कांही पुसला जात नाही. देवापासून आईवापांपर्यंत सर्वांना संकटांत आणलं म्हणून केलेलं कृत्य कांहीं नाशाबित होत नाही.

पुट्टू. तर मग मी प्रायश्चित्त घेईन. प्रायश्चित्ताचा बिनतोड गोळीबार तयार असल्यावर बहिष्काराच्या वाघोबाची कुणाला कां भीती वाटेल ? हजार वेळां मद्यमांस खाव्याचा पुरावा झाला तर हजार प्रायश्चित्त घेऊन पुनः बुचं उघडून हाडं फोडायला काय हरकत आहे ? बाकी मी तसं कांहीं करित नाहीं म्हणा. पण प्रायश्चित्त आहे, तोपर्यंत पापाला भीष्याचं काय कारण आहे ?

सुब्रह्मण्य. धर्ममंडळाच्या सभासदांचं म्हणणं तरी हेंच आहे. ते म्हणतात की, धर्मवाह्य पदार्थांचं सेवन करणारा ज्या प्रायश्चित्तानं शुद्ध होतो त्याच ब्राह्म्यस्तोम विधीन खिस्ती किंवा मुसलमान झालेल्या माणसाला कां पावन करून घेऊं नये ? नुसत्या कुंडातल्या पाण्याला किंवा अशाच कांहीं पोकळ विधींना कां महत्व द्यावं ? मला आतां संकट आहे तें हेंच कीं, एक तुम्हालोकानां बहिष्कार घालून पतित तरी ठरवलं पाहिजे, किंवा पतिताला तरी पावन करून घेतलं पाहिजे. आतां पुढला मार्ग तुम्हींच सांगा म्हणजे झालं.

पुट्टू. मोठी पंचाइत आली. पण तुम्हींच या लोकांना कां खोडून काढीत नाहीं ? त्यांना साफ म्हणावं कीं, आमच्या परंपरेत हें बिलकुल येत नाहीं. असल्या खाण्यापिण्यामुळं घातलेल्या बहिष्कारांनं परंपरेत मुळींच आधार नाही. आणि तेंही कांहीं खोटं नव्हे. कुठं आहे असला आधार ? एक परंपरेचं नांव घेतलं कीं, त्याच्या खाली हवं ते दडपतां घेतं.

सुब्रह्मण्य. हल्लींचं धर्ममंडळ परंपरेला जुमानील असं मुळींच वाटत नाहीं.

पुद्दू. छे छेः, ही पदतच मुळीं चुकली. ही धर्ममंडळाची घोरपडकशाला गळ्यांत बांधून घेतलीत ? होतं तें काय वाईट होतं ? अहो, धर्मस्य तत्वं निहितं गुहायाम् । महाजनो येन गतः स पंथः ॥ धर्माचरितत्वं स्ववदडोत पडलीं आहेत. म्हणून लह लह शास्त्री सांगतील तोच स्वरा धर्ममार्ग. मग ते वाटेल तें सांगेनात ! ऐकलंच पाहिजे !

सुब्रह्मण्य. आतां धर्ममंडळ अस्तित्वांत आलं ना ? लह असोत किंवा रोडके असोत, धर्ममंडळाचे सभासद म्हणतील तेंच आतां कबूल करावं लागणार.

पुद्दू. पण माझ्यावर मद्यमांससेवनाचा पुरावा करणार तरी कोण ?

सुब्रह्मण्य. दुलारी.

पुद्दू. ती फटकळ, जहांबाज, नादान, बेधरम, उडाणटप्पू, नखरेल टिटवी ?

सुब्रह्मण्य. हं-हं-खबरदार.

पुद्दू. कां बरं ? आहेच तशी ती.

सुब्रह्मण्य. उद्यांच तिचा माझा विवाह होणार आहे.

पुद्दू. अस्सं. एकूण ती तुमच्या गर्ळी पडली, म्हणून तुम्ही माझ्या मळ्याला फांस लावणार; तिनं तुमच्या ओठाला ओठ देऊन तुमचं तोंड बंद केलं, म्हणून तुम्ही माझी मुस्कटदाबी करणार; ती तुमचा संसार थाटणार, म्हणून तुम्ही मला संसारांतून उठविणार ! काय चमत्कार आहे ? सुंदर मुखड्यांतील वाक्यापेक्षां ब्राह्मवान्ध कमबोर ठरावं ना ?

सुब्रह्मण्य. तिचा पुरावा मला पूर्णाशानं ब्राह्म आहे; आणि धर्ममंडळाच्या अनुमतीनं तुम्हांला व तुमच्यासारख्या इतर सर्व मद्यमांसाहारक ब्राह्मणांना पतित ठरविण्याचा मी निश्चय केला आहे.

पुद्दू. मी प्रायश्चित्त घेईन.

सुब्रह्मण्य. डेव्हिडलाही आम्ही प्रायश्चित्त देऊन ब्राह्मण करून घेऊं.

पुट्ट. असं कसं होईल ? तुम्हीं त्याला ब्राह्मण करून घ्याल; पण त्याचं लग्न कसं होणार ? तो संसारांत कसा पडणार ? अहो सर्वाधिकारी, तुम्हीं माझं ऐका. प्रायश्चित्तानं त्याला शुद्ध करून घ्या; पण एक अट वाला कीं, कुणाही एखाद्या कुलीन आणि कर्मठ ब्राह्मणानं—अगदीं कर्मठ धर्म-निष्ठ ब्राह्मणानं—आपली मुलगी डेव्हिडला द्यावी आणि त्या मुलीनं स्वेच्छेनं त्याच्याशीं लग्न करायला तयार व्हावं. असंच झालं तर त्याला ब्राह्मण करून घ्या. नुसतं ब्राह्मण म्हटल्यानं कांहीं कुणी ब्राह्मण होत नाहीं. तो आधीं ब्राह्मण समाजांत पूर्णपणें मिसळायला त्याच्याशीं सरसहा रोटीवेटीव्यवहार झाले पाहिजेत. कसं ?

सुब्रह्मण्य. खरं आहे. पण त्यांत कांहीं मोठं कठिण नाहीं

पुट्ट. (स्वगत) तेंच तर सर्वांत कठिण आहे.

सुब्रह्मण्य. एवढ्यावरच तुम्हां लोकांचं समाधान होत असलं तर तीही अट घालूं. मग तर झालं ना ?

पुट्ट. बस्स. आम्हांला यापेक्षां जास्त कांहीं नको; पण आतां एवढं कबूल केल्यावर मद्यमांसाहाराचा प्रश्न मात्र निघूं द्यायचा नाहीं. हं—अगदीं वचन दिलं पाहिजे.

सुब्रह्मण्य. ठिक आहे. हें घ्या वचन.

पुट्ट. बाकी दुलारीसारख्या चवचाल पोरीवर—

सुब्रह्मण्य. गप्प बसा.

पुट्ट. गप्प बसतों. तुमचाच संबंध आहे म्हणून हवा तर गप्प बसतों. पण तुम्हीं देखील जरा विचारानंच लग्न करा.

सुब्रह्मण्य. मी केव्हांही अविचार करीत नसतों, हें सर्वत्र महेश्वर आहे.

पुट्ट. तें खरं. पण खित्याशीं गुलगुल गोष्टी करणारी पोरटी एका विद्वान् शास्त्र्याची अर्धीगी—

सुब्रह्मण्य. चूप. दुलारीवर माझा पूर्ण विश्वास आहे. तुम्हीं डेव्हिडचा उल्लेख करित असाल तर तो व्यर्थ आहे. विंदुमाधवजी त्याला अगदी पोटाच्या पोरासारखा वागवितात.

पुट्टू. आणि गुलेलूसाहेबांना देखील विंदुमाधवजींनी दत्तक घेतलं आहे वाटतं ?

सुब्रह्मण्य. कुठला गुलेलूसाहेब ?

पुट्टू. इथल्या मिशनहाऊसचे सर्वाधिकारी. त्यांच्या बंगल्यावर जाऊन तासाचे तास ती गप्पा मारित बसते, तिथंच तर तिनं तें पाहिलं ना ?

सुब्रह्मण्य. काय तिथं पाहिलं ?

पुट्टू. तें हें. तिथंच तिनं पाहिलं आणि सटवीनं तुमच्याकडे चहाडी केली.

सुब्रह्मण्य. दुलारी मिशनहाऊसमध्ये कां जाईल ? हें निवळ तुमचं कुमांड दिसतं.

पुट्टू. ते पहा, गुलेलूसाहेब येताहेत. त्यांच्या पाठोपाठ या चर्चेच्या कपोंडांत जाऊन लपून बसा, म्हणजे खरं काय तें आपोआप कळेल. मी जातो. मी आलों तर ते मला चटकन् ओळखतील. या इथं उभे रहा. लेः, आलेच ते. मी जातोच आतां. इथं उभं राहून एका म्हणजे कुणी तुम्हांला पाहणार नाहीं. (जातो)

गुलेलू. (प्रवेश करून) मी बालपणीच खिस्ती झालों होतो. समज येईपर्यंत जर माझें धर्मांतर झालें नसतें तर मी खिस्ती झालों असतों काय ? मला शंकाच वाटते. कां कीं, आतां मला पुनः हिंदू व्हावें असें वाटूं लागलें आहे. या दुलारीनें तर मला वेडच लाविलें आहे. पण मालनवर माझें प्रेम आहेच. दोषीबरोबरही लग्न करावें काय ? पण खिस्ती राहून तें कसें साधेल. हिंदू लोकांना वाटेल तितकीं लग्नें एकाच वेळीं करतां येतात, हा केवढा फायदा आहे ? कृष्णानें सोळा हजार बायका केल्या, म्यां सोळा बायकांवरसुद्धां तृप्त होईन. पण द्रौपदीला पांच नवरे होते, हें

मालनला कळू देतां कामा नये. समजा, दुलारिशीं लग्न केल्यावर ती मेली
 -छे: पण नकोच ही कल्पना- तरी पण उदाहरणासाठीं घेऊं. ती मेली,
 तरी तिच्या बहिणीशीं मला लग्न करितां येईल. खिस्त्याला अगदीं जवळच्या
 नात्यांच्या स्त्रीशीं देखील लग्न करता येते पण बायकोची बहिण मात्र वर्ज
 करावी लागते. हा काय अन्याय ! एकंदरीत लग्नाच्या बाबतीत तरी
 हिंदुधर्म फार उदार आहे. मग म्यां हिंदू कां होऊं नये ? कां कीं, मला
 लग्न करायचीं आहेत. पण कबूल केल्याप्रमाणं दुलारी अझून कां येत
 नाहीं ? लग्न करायचीं, असें मी म्हणतो खरें पण बायकांशिवाय लग्न कशां
 होणार ? दुलारीचें माझ्यावर प्रेम दिसते खरें पण अझून खात्री पटत
 नाहीं. आतांच तिनें एथें यायचें कबूल केलें होतें. अझून कां बरें आली
 नाहीं ? आज त्यांच्या आचार्यांची गादीवर पुनः स्थापना व्हायची होती,
 तिकडे अझून समारंभ न आटोपल्यामुळें-अरे, पण आलीच ती !

दुलारी. उशीर झाला म्हणून तुम्हीं खूपच रागावलां असाल ? पण
 काय करूं ? समारंभ आटोपल्याशिवाय मधूनच कसं येतां यावं ?

गुलेलू. छे: छे:, मला मुळांच राग आला नाहीं. कां कीं, मी जगाच्या
 अंतांपर्यंतही आनंदानें तुझी वाट पाहत राहिलों असतां.

दुलारी. पण अशी वेळ केव्हांच न येवो. मग काय ठरलें तुमचें ?

सुब्रह्मण्य. (कठड्या आडून) अग चांडाळणी !

गुलेलू. झाला निश्चय तो कायम. मी हिंदू व्हायला तयार आहे.
 कां कीं, म्यां तुझें प्रिय करावें, हा माझा स्वाभाविक धर्म आहे.

दुलारी. परावर्तनाचा अर्ज लिहून तयार केलात का ?

गुलेलू. तो तूंच मला लिहून दे. ही एक हायहाय केव्हां संपेल असें
 मला झालें आहे. पहा, मी उपनिषदांचीं भाषांतरे वाचलीं. तीं फारच
 उत्तम असावीं, अशी माझी खात्री झाली आहे. कांकीं, त्यांतील एकही
 सूत्र मला कळलें नाहीं. यावरूनच हिंदुधर्माची श्रेष्ठता मला पटली.
 धर्मग्रंथाचा अर्थ जितका बिकट, जितका परस्परविरोधी असेल, तितकाच
 तो धर्म श्रेष्ठ असला पाहिजे.

दुलारी. तुम्हीं म्हणतां तितके आमचे धर्मग्रंथ विकट नाहीत; पण आमच्या धर्माकडे पूर्वी तुम्हीं ज्या दृष्टीनं पाहात होतां ती दृष्टी निवळल्या-अग शिवाय त्याचा अर्थ तुम्हांला कळणार नाही.

गुल्लू. तुम्हें म्हणणें यथार्थ आहे. आम्हीं आजपर्यंत या ग्रंथांकडे आं कुत्सितदृष्टीनेच पाहत होतां. पण प्रिय दुलारी, तुझ्याकडे पाहतांना मात्र माझे दृष्टि नुसती निर्मळ होऊं लागली इतकेंच नव्हे, तर तुझ्या सौंदर्याच्या भवल्लेमुळें माझ्या डोळ्याच्या पापण्यादेखील पांढऱ्या होऊं लागल्या. म्यां कृतकृत्य व्हावें, म्हणूनच तुझ्या अनुज्ञेनें म्यां भाषा सुधारली.

दुलारी. तरी पण भाषेची दुरुस्ती करतांना हें 'म्यां' मात्र नवीनच उचललं. आणि 'कांकी' तर कायमच आहे. या तुमच्या 'म्यां'ला आणि 'कांकी'ला हाय हाय !

गुल्लू. एवढे जुने संस्कार एकदम कसे जावे ? पण दुलारी, मला चः आधीं आशा दे. Do you really care for me ? तूं माझ्याविषयीं काळजी करतेस ना ?

दुलारी. तुमचीं मला फारच काळजी वाटते !

गुल्लू. अहाहा ! मी माझ्या सारखाच भाग्यवान् ! प्रिय दुलारी-प्रिय दुलारी !-(पहात राहता)

सुब्रह्मण्य. (एकीकडे) प्रिय दुलारी ? आणि हें ही ऐकून घेते ! अरेरे ! स्त्री ती स्त्रीच !

गुल्लू. प्रिय दुलारी, तूं झगा घातला असतास तर त्याच्या झालरीं म्यां चुंबिल्या असत्या !

दुलारी. आतां पुनः 'म्यां' आलं तर तुम्हांला चुंबतच बसावं लागेल.

गुल्लू असें म्हणूं नकोस. तुझ्या संगमरवरी करकमलावर मला माझे ओष्ट स्थापूंदे. (स्वगत) किती काव्यमय वाक्य जमलें हें !

दुलारी. आम्हां हिंदू लोकांत हाताचं चुंबन घेण्याची चाल नाही. एवढेच नव्हे, तर कुणाही कुमारिकेनं पुरुषाला स्पर्शसुद्धां करतां काम नये असा आमचा निर्बंध आहे.

गुलेलू. अरेरे ! ही दुसरी हायहाय उत्पन्न झाली !

दुलारी. तुमच्या 'हायहाय'ला हायहाय !

सुन्नहण्य. (एकीकडे) चांडाळणी, तुला हाय हाय करितच बसायला लावलं पाहिजे.

गुलेलू. तर मग लग्न होईपर्यंत मी अधन्यच राहावे ना ? म्यां-नव्हे नव्हे मी सुखी व्हावे तें परावर्तनानंतरच ना ?

दुलारी. अर्थात्. आधीं परावर्तनाचा अर्ज लिहून आणा पाहूं.

गुलेलू. पण प्रिय दुलारी, माझे मालनवरही प्रेम आहे. तिलाही हिंदू करून घे. हिंदू झाल्यावर मला तिलाही कृतार्थ करितां येईल, असें होईल ना ?

दुलारी. तुमचें मालनशीं लग्न होण्यासाठीं मी वासवदत्तेची अनुकारी होईन.

सुन्नहण्य. (एकीकडे) अरे ! ही सवत पाहायलाही कबूल झाली !

गुलेलू. आतां दुलारी, आतां मी हे शेवटचे गुडघे टेंकतों. आतां तूं माझी देवता झालीस.

दुलारी. उठा-पळा. ती पहा मालन आली ममतेला वेऊन.

गुलेलू. बरे तर मी पळतों-पण अर्जाचा नमुना लवकर दे. हा माझा हात आतां तुझाच होणार म्हणून तो तुझाच समजून मी त्याचें चुंबन घेतों. धन्य धन्य मी ! (जातो)

मालन. (ममतेसह प्रवेश करून) झाला माझा अर्ज मंजूर ? तर मग हिचाही आणखी एक अर्ज घ्या. ही देखील हिंदू व्हायला तयार झाली आहे.

दुलारी. एक मोठी पंचाईत आली आहे. या परावर्तनाच्या बाबतीत घर्ममंडळानं लग्नाची अट घातली आहे. ज्याचं किंवा जिचं परावर्तनानंतर लग्न होणं शक्य असेल, त्याचाच अर्ज मंजूर व्हायचा आहे.

मालन. तर मग माझ्या परावर्तनाची खात्री झालीच म्हणायची- कारण डेव्हिडराबही हिंदू होणार आहेत.

दुलारी. आणि डेव्हिडरावांनीं नाकबूल केलं तर ?

ममता. गुलेदसोहेब देखील हिंदू होताहेत ना हो ? मी आपली त्यांच्याशींच लग्न करीन.

मालन. हं—तें आधींच ठरवूं नकोस. डेव्हिडरावांनीं नाकारलं तर—

दुलारी. गुलेदसोहेबांशीं तुम्हीं लग्न कराल का ?

सुब्रह्मण्य. (एकीकडे) हा काय चमत्कार ?

दुलारी. कराल का लग्न त्यांच्याशीं ?

मालन. पण तुमचं त्यांच्यावर प्रेम आहे ना ?

दुलारी. तें सारं तुला मागाहून कळेल. पण तूं कबूल आहेस का ?

ममता. मी कबूल आहे. खरोखरच मी कबूल आहे.

मालन. मी बरी ऐकेन. डेव्हिडरावांनीं नाहीं म्हटलं—काय करूं ? नाहीं म्हणतील का हो ते ?

दुलारी. कुणी सांगावं ? त्यांचं काहीं तुमच्यावर प्रेम असेलसं वाटत नाहीं. समजा, त्यांनीं नाहीं म्हटलं—मग ?

मालन. आतां मला विचार केला पाहिजे.

ममता. मला नफो विचार करायला. मी आहे कबूल. मी आतां सुद्धां लग्न करायला कबूल आहे. अहो, आम्हांला काय ? आम्हीं मूळचे जरी ब्राह्मण असलों तरी वाटेल त्या जातीच्या खिस्त्याशीं आम्हांला लग्न लावावं लागतं. त्यांत आम्हांला कांहीं आनंद का होत असतो ? काय सांगू बाई, पूर्वीं पासून जर तुम्हीं आम्हांला आंत घेतां, तर आज कित्येक मिशनं सुनीं पडलीं असतीं.

दुलारी. म्हणूनच आतां आम्हीं तुम्हांला अटीवर आंत घेत आहोंत. पुढं या अटीही नाहोंशा होतील. हिंदू समाजाच्या किल्ल्याला पाडलेलं हें लहानसं गवाक्ष आतां तुम्हीं लोकांनीं बाहेर गर्दी केली म्हणजे आपोआपच वाढूं लागेल आणि या छोट्या खिडकीचा बडा दिल्ली दरवाजा न्हायला मुळाच वेळ लागणार नाहीं. हं मालन, काय तुझा वेळ उरला सांग पाहू ?

मालन. डेव्हिडरावांना पुनः एकदां विचारून पाहतें.

ममता. अग, कसलं प्रेम धेऊन बसली आहेस? मिशन हाऊसमध्ये कोण विचारतं आहे या प्रेमाला? लग्न झालं म्हणजे झालं. आपलं खातंपितं स्थळ पहावं. आम्हां गरिवांना काय करायचं आहे या प्रेमाच्या चोंचल्याशीं.

दुलारी. ममतेचं म्हणणं कांहीं खोटं नाही. तुम्हीं लग्नासाठीं अर्जात गुलेलूसाहेवांचंच नांव घाला.

सुब्रह्मण्य. (एकीकडे) मी अगदींच फसलों. हें दुलारीचं सारं दोंग दिसतं.

दुलारी. विचार कसला करतां? हेंच कायम समजा म्हणजे झालं.

ममता. पण मग मी काय करूं?

दुलारी. तुमचं लग्न जुळवून देतें पुट्टपंडिताशीं. तुम्हीं मूळच्या ब्राह्मण आहांतच, तेव्हां तेंही सहज जुळून येईल.

सुब्रह्मण्य. (पुढें येऊन) दुलारी—

दुलारी. पळा पोरीनीं, पळा. झाला हाच वेत कायम वरं.
(त्या जातात)

सुब्रह्मण्य. दुलारी, हें काय गौडबंगाल आहे ?

दुलारी. हें गौडही नाही आणि बंगालही नाही. हा नुसता मद्रासचा द्राविडी प्राणायाम आहे.

सुब्रह्मण्य. गुलेलूला तूं काय सांगत होतीस ?

दुलारी. या मालनला आतां जें सांगितलं नाही तें. समजलं ? आतां मला तुमचंही परावर्तन केलं पाहिजे अहो दुलारीचे सर्वाधिकारी, तुम्हीं अगदीं घाबरूं नका. प्रेमाला मत्सर शोभत नाही. जिथं प्रेम पाहिजे तिथं पूर्ण विश्वास असावा लागतो. संशयानं संशय वाढतो तसाच विश्वासानं विश्वासही वाढतो.

सुब्रह्मण्य. दुलारी, खरोखरच तूं मला वेड लावणार. तुझा प्रत्येक शब्द मला वेदतुल्य वाटतो. एव्हांच मला एवढी नाचवतेस तर उद्यां लग्न झाल्यावर काय करशील कोण जाणे ? एखादा ब्रम्हनिष्ठ ऋषिसुद्धां इतका

डच
अग

वेदप्रामाण्य मानित नसेल ! कुणी भक्त देखील भगवंताला इतका भाळला नसेल ! एखादा महासागर देखील इतका पृथ्वीच्या मर्यादेंत रहात नसेल. धिक्कार असो शंकराचार्याला आणि त्याच्या संन्यासाला ! दुलारी, तू आहेस म्हणूनच जग आहे. तू नसतीस तर-तू नसतीस तर-

आ

दुलारी. सुब्रह्मण्यशास्त्री शंकराचार्य होऊन शेवटीं रंडत बसले असते. कदाचित संन्यास घेऊन पतितही झाले असते. तें आतां कशाला ? चला आधीं घरीं.

जा
पा

(जातात.)

प्रवेश चवथा.

स्थळ—विंदुमाधवजांचें घर.

च

(विंदुमाधव.)

कु

विंदुमाधव. इतकीं वर्षे हृदयांत जपून ठेवलेला हेतू आतां प्रत्यक्ष फलद्रूप होणार, अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. हे सर्वसाक्षी भगवंता, आजन्म तुझें स्मरण करित असतांना तुझ्यापाशीं जी याचना करित आलों ती सफल झाल्याचं या वृद्ध नेत्रांना दाखवशील का ? समाधिस्त श्राच्या अनुज्ञेन त्यागराजाला सर्व हिंदुस्थानभर फिरवून उभयपद्धतीचें शिक्षण देतांना मी याच आशावृक्षाच्या धीजांचं त्याच्या हृदयांतही संवर्धन करवीत होतो, त्याचं कार्य झाले. त्यागराजानें आपण खराखरा त्यागराज आहें, हें जगाला पटवून दिलें. वैभवाची धगधगणारी मशाल मालवून दारिद्र्याच्या घनघोर काळोखांत त्यानें प्रत्यक्ष प्रवेश करून दाखविला. त्या काळोखांतून खेंचून आणून जगाच्या प्रकाशांत त्याला उभा करण्याचें श्रेय संपादन करणाऱ्या अनंतथ डेव्हिडला ईश्वरा, तू ब्राह्मण्याचा सूर्य दाखविणार नाहीस का ? निधच्या हृदयानें सर्व देशांत फिरून बहुमताचा जोर पैदा करणाऱ्या माझ्या लाडक्या किशोरीच्या प्रयत्नांनीं पुनरुद्धारित झालेल्या या आचार्य-पीठाला परावर्तनाची ध्वजा लावण्याचा अग्रमान देणार नाहीस का ? आजन्म परार्थ देह झिजवूं इच्छिण्याची दैवी महत्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या या विंदुमाधवाला देह ठेवण्यापूर्वीं एवढी कृतार्थता देशील का ? हे सकल

का
जा
ले
तुस
अ
अ
म
रा
ये
म

चराचरनियामका, परंपरेच्या मायावी मोहजालांत गुरफटून उगवत्या सूर्या-कडे डोळेझांक करुं पाहणाऱ्या आमच्या हिंदूसमाजाचे डोळे असेच झाकलेले राहणार आहेत का ?

श्री. (प्रवेश करून)! डोळे उघडले, गुरुजी, या तुमच्या मूढ शिष्याचे डोळे आज उघडले.

विंदुमाधव. काय झालं ?

श्री. परंपरेच्या वृथाभिमानानं मूढ झालेल्या हिंदूसमाजाला आपलं हितसाधन कळत नाही, हें कळून आज माझे डोळे उघडले. गुरुजी, सहा महिन्यापूर्वी मी पत्करलेला मार्गच योग्य होता, असं आतां मला वाटतं. पुढं जाऊं पाहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला आमचा समाज असाच पायबंद घालून मार्ग ओढणार. आपण मरून दुसऱ्यालाही असाच बुडवीत राहणार. यापेक्षां आत्मचितनांत काळ घालविण्यासाठीं अरण्याचा मार्ग धरलेला काय वाईट ?

विंदुमाधव. ब्रह्मनिष्ठांनाही बंदनीय होणाऱ्या माझ्या प्रिय शिष्या, अरण्यांत गेले म्हणजे कांहीं जगाचा पसारा बंद होत नाही. तूं दूर झालास म्हणून जग कांहीं नाहीसं होत नाही. तुझ्या अस्तित्वानंच जगाचं कल्याण होईल. तूं जग सोडल्यानं जगाचा कोणता फायदा साधेल ? माझी अनुज्ञा पाळून—प्रतिनिधि स्वरूपानं कां होईना तूं गादी पत्करलीस हेंच योग्य झालं. तुझा तो त्याग अंती आततायीपणाचा ठरला असता. शंकराचार्य या संस्थेचा त्यामुळं नायनाट झाला असता. हल्लींचे शंकराचार्य समाजाला नुसते भारस्वरूप झाले आहेत यांत शंका नाही; पण ते कसे असले पाहिजेत हें कुणी दाखवावं ?

श्री. गुरुजी, धर्ममंडळाची रचना करितांना त्याचा उपयोगच होईल, असं वाटलं होतं; पण आतां तें खोटं ठरणार. लोकसत्तात्मकपद्धति अमलांत आणतांना परंपरेच्या वृक्षाचीं मूळं किती खोल गेलीं आहेत, याचा अंदाज मला झाला नाही.

विंदुमाधव. हा वृक्ष अक्षय्यवटापेक्षांही पुराणा आहे. एका हिंसक्यानं ता उखडून निघणार नाही. तसं करतांना नुसता हाताला धक्का बसेल.

श्री. तसंच झालं. पुराण्या पुरोहितांनीं धर्ममंडळावर वजन पाडलें आणि त्यांनीं एक विलक्षण अट पुढें मांडली. कुणीही धर्मनिष्ठ कुलीन ब्राह्मण आपली मुलगी डेव्हिडला देईल तरच योग्य तें प्रायश्चित देऊन डेव्हिडला ब्राह्मण करून घ्यावा, असा ठराव सवानुमते पसार झाला.

विंदुमाधव. अगदी योग्य तेंच झालं. नुसत्या परावर्तनाच्या ठरावानं डेव्हिडचं ब्राह्मण्य सिद्ध झालं नसतं.

श्री. पण जमलेल्या सर्व ब्राह्मणांनून कुर्णाच या कार्याला तयार होईना. जे तयार झाले त्यांना धर्माविरोधी मुधारक ठरवून इतरांनीं बहुमतानं हाणून पाडलं.

विंदुमाधव. शंकराचार्यांचा पुरोहित धर्मद्वेषी ठरेल का ?

श्री. म्हणजे ! आपल्या धर्मनिष्ठतेला कोण नांव ठेवील ?

विंदुमाधव. मी माझी मुलगी आनंदानं डेव्हिडला अर्पण करतो.

श्री. काय ?

विंदुमाधव. आपल्या पुराण्या आईच्या संमतीनं-नव्हे आग्रहानं- छत्रपती शिवरायांनीं आपली मुलगी बाटलेल्या बजाजीच्या मुलाला दिली होती ना ? त्या शककर्या शिवाजीचं मी नुसतं अनुकरण करीत आहे. तसं न केलं तर जग माझी गणना कर्तृत्वहीन बोलघेवळ्यांत करूं लागेल. हा संसारी लोकांचा त्याग संन्याशाला हृदयगम्य होणार नाही. माझी किशोरी मी डेव्हिडला दिली.

श्री. किशोरी ! गुरुजी, किशोरी तर हल्लीं एक संन्यासिनीच बनली आहे.

विंदुमाधव. त्यागाच्या प्रकाशानं भारतभूमीला दिपवून टाकण्यासाठीं संन्यासिनीनं संसार थाटावा; त्यागाचा त्याग करून वैराग्याची परमावधी पटवून दाखवावी आणि मृतप्राय झालेल्या एका शुद्ध जीवाच्या उद्धारानं परंपरेच्या खोल गतेंत गढून गेलेल्या समाबाला माझ्या किशोरीनं उदाहरणस्वरूप व्हावं.

श्री. पण धर्ममंडळाच्या अटीप्रमाणें बाला तिचीही संमती पाहिजे.

बिंदुमाधव. ती मिळविण्याची कामगिरी मी आचार्योवरच संप-
वितों. संसारी मनाला त्यागाचा उपदेश करण्याचा अधिकार फक्त
संन्याशालाच आहे. वैराग्याची शाब्दिक बडबड करणाऱ्या माझ्यासारख्या
संसारांतल्या कीटकाचं तें काम नव्हे. इथंच रहा. मी किशोरीला पाठवून
देतो. (जातो)

श्री. खरा त्यागी कोण ? मी कीं हे ? माझं मन घाबरूं लागलं.
संन्यास घेऊन संसार मोडणारा मी-मीच किशोरीला संसारी होण्याचा
उपदेश करूं ? किशोरीला उपदेशाचे चार शब्द सांगणं म्हणजे देखील
मला मोठं संकट वाटतं. अर्थपूर्ण चारच शब्दांनीं माझ्या तात्कालिन
बधिर झालेल्या हृदयांत जिन वैभवाचं संकट टाळण्याची स्फूर्ति उत्पन्न
केली, त्या माझ्या गुरुदेवतेला मीच कसा उपदेश करूं ? हृदया, ईश्वराची
भावना बळकट कर. जिव्हे, ईश्वरस्मरणानं घीट हो. नेत्रांनो, ईश्वरस्वरूप-
दर्शनानं तृप्त व्हा, तरच यावेळीं किशोरीसमोर राहण्याचा या देहाला
अधिकार येईल. आली-किशोरी आली- जय भगवन्. (किशोरी येते)

किशोरी. स्वामीजींनी मला कां बोलावलं ?

श्री. किशोरी, संसाराविषयीं तुझं काय मत आहे ?

किशोरी. संसाराचा विचार संन्याशांना कशाला पाहिजे ?

श्री. विषयीजनांच्या संसारापेशां संन्याशाचा संसारच व्यापक असतो...

किशोरी. संन्याशाचा संसार ? किती परस्परविरोधी शब्द आहेत हे !

श्री. विरोधाचं निर्मूलन होऊन ते शब्द सार्थ व्हावे, असं तुला
वाटतं का ? तर मग संसारी हो.

किशोरी. कुणाचे शब्द हे ! हे शब्द उच्चारणारा संन्यासी
संन्यासीच आहे ना !

श्री. संसारीजनांनीं विषयत्यागानं संसारी व्हावं म्हणूनच एक संन्यासी
हे शब्द उच्चारित आहे.

किशोरी. पण संसारत्यागी संन्यासिनीला ते ऐकण्याची आवश्यकता
वाटत नाही.

श्री. किशोरी, धर्ममंडळानं डेव्हिडच्या परावर्तनाला घातलेली अट तुला कळली ना ? आतां पुढं कसं होणार ?

किशोरी. तें मी काय सांगूं ? डेव्हिडच्या परावर्तनासाठीं मी काहीं तळमळत नव्हतें. (स्वगत) मी खोटं बोललें का ?

श्री. पण तुझे बाबा ?-किशोरी, गुरूजींच्या शब्दाची तुला किंमत आहे ना ?

किशोरी. पितापुत्रींच्या नात्याची चर्चा करण्याचा परस्थाना अधिकार नाही.

श्री. अर्थात् नाही. पण किशोरी, त्यागराज परस्थ आहे का ? (किशोरी स्तब्ध राहते) किशोरी, त्यागराज परस्थ आहे असं म्हणण्याचं धाडस मुळींच करूं नकोस. तुझे बाबा तरी तुला परके नाहीत ना ?

किशोरी. असं म्हणण्याचा उद्देश ?

श्री. उद्देश तुझ्या बाबांनाच विचार. डेव्हिडचं परावर्तन व्हावं म्हणून तुझ्या बाबांनीं-किशोरी घाबरूं नकोस, मन घट्ट कर-ऐक. तुझ्या बाबांनीं आपली वडील मुलगी डेव्हिडला अर्पण केली.

किशोरी. काय म्हटलंत ?

श्री. तुझ्या बाबांनीं किशोरीचं डेव्हिडशीं लग्न ठरविलं.

किशोरी. गुलामांचा व्यापार बाबांनीं केव्हांपासून सुरू केला ?

श्री. जगत्कार्यासाठीं अलौलिक स्वार्थत्यागाची ईश्वरानं त्यांच्या हृदयांत प्रेरणा केली तेव्हांपासून. ईश्वरीइच्छेचे गुलाम गुलामांचा व्यापार करायला भीत नाहीत.

किशोरी. या भारतवर्षांत गुलामांचा व्यापार रजू नाही.

श्री. हरिश्चंद्राच्या तारामती रोहिताश्वानीं तो एकाकालीं चिरस्मरणीय करून ठेविला आहे. हरिश्चंद्र भारतवर्षाचा आदर्श आहे असं नाही का तुला वाटत ? गंतिदेवाचा स्वार्थत्याग नाही का तुला आठवत ?

किशोरी. जुन्यापुराण्या पुराणांचे आधार अंधश्रद्धाळू भाविका-साठी आहेत.

श्री. जाज्वल्य श्रद्धेच्या मूर्तिमंत पुतळ्यांना त्यापासून कांहींच धडा घेतां येणार नाही का ? (किशोरी स्तब्ध राहते) किशोरी, ताजा इतिहास देखील आज पुराणा झाला असं तूं म्हणणार नाहीस ना ? शिवाजी-महाराजांनीं काय केलं ? त्यांचं अनुकरण करणं बिंदुमाधव गुरूजोच्या भारतव्यापी लोकप्रियतेला जास्त उज्ज्वल करणार नाही का ? एका दीनदुबळ्या अनाथ जीवाच्या उद्धारानं तूं आपल्या जन्मदात्या पित्याचीं कीर्ती चिरंतन करणार नाहीस का ?

किशोरी. मतस्वातंत्र्याचा माझ्या बाबांना फार अभिमान आहे, तो इतका मर्यादित ओह का ? नुसता दुसऱ्यांना उपदेश करण्यासाठींच ते मतस्वातंत्र्याचा बडबडत होते का ? त्यागराज, बाबांनीं तुझालाच हें वकीलपत्र दिलं आहे वाटतं ? किशोरीच्या देहविक्रयाची हकीगत स्वतःच्या तोंडानं तिला सांगण्याची त्यांना भीती वाटली-कीं शरम वाटली ?

श्री. किशोरी, रागाला डोळे नसतात. मन शांत ठेवून शब्द बोल.

किशोरी. प्रेमाची पायमल्ली करूं पाहणाऱ्या संन्याशानंच आधीं मन शांत ठेवावं. संन्यास घेतला ह्मणून स्त्रियांचं हृदय काहीं ओळखतां येत नसतं.

श्री. ह्मणूनच ह्मणतों, संसारी हो आणि नंतर पुरुषांच्या हृदयाचीं परीक्षा कर.

किशोरी. पुरुषांना असतं का हृदय ?

श्री. पुरुषांच्या हृदयाच्या आश्रयाशिवाय तें तुला मुळींच कळणार नाहो. किशोरी, तुला उपदेश करण्याचा मला अधिकार नाही. तुझी प्रार्थना करावा हाच माझा अधिकार आहे. एका दीनाच्या उद्धारसाठीं तळमळणारा एक दुसरा दुबळा जीव तुझ्या पायावर मस्तक ठेवून—

किशोरी. स्वामीजी, हें काय ? संन्याशानं कुणाला नमस्कार करूं नये.

श्री. सर्वांच्या ऋणांतून मुक्त झालेला संन्याशी आपल्या मातेच्या पायावर डोकं ठेवल्यावांचून धन्य होत नाहो. संन्यास घेतला तरी कुणी मातृऋणांतून मुक्त होत नाहो. किशोरी, माझ्या गुरुदेवते, माझ्या मातृ-देवते, विषयलालसेचा कलंक न लागतां ईश्वरीसंसाराचा पसारा वाढण्या-

साठो तू स्वच्छापूर्वक डेव्हिडचं पाणिग्रहण कर. आपल्या ईश्वरी तेजानं भारतवर्षाचे मिटलेले डोळे उघडून दे. त्यागाच्या त्यागानं जगद्विजयी हो.

किशोरी. परोपदेशे पांडित्य करणं फार सोपं आहे. त्यागराज, हा त्याग करणं मला फारसं कठीण नाहीं. यांत कसला स्वार्थत्याग ? दोरो बांधून दिलेल्या गाईप्रमाणं वाटेल त्याच्या दारीं रवथ करित बसण्याची कुणाही हिंदुमुलीला जन्मसिद्ध सवय आहे. एकाद्या ह्याताऱ्याच्या घरीं एकादी दशवर्षीया बालिका सुद्धां आनंदानं संसार थाटते. बापाच्या इच्छेनं एकाद्या कुश्रळ रोग्याच्या गळ्यांत गळा घालून दुःखमय आयुष्य कंठित बसायला कुठल्याही हिंदु मुलीला दिक्कत वाटत नाहीं. मग परावर्तित सत्पात्र ब्राह्मणाशीं लग्न करायला मी पित्राज्ञेचं उल्लघन कां करीन ? पण त्यागराज, इतर हिंदुमुलींप्रमाणं पारतंत्र्याच्या सांखळीनं बांधून माझ्या बाबांनीं मला आपल्यामागून कुठ्यासारखं हिंडवले नाहीं. तोंड बांधून बुक्क्यांचा मार देऊन त्यांनीं मला नाटकी आज्ञाधारक बनविण्याचा केव्हांही प्रयत्न केला नाहा. त्याच माझ्या बाबांनीं माझ्या मनावर तांबा चालवून मला गुलामासारख देहविक्रय करायला लावावं अं ? नाहीं—त्यागराज, बाबांच्या असो किंवा तुमच्या असो आज्ञेनं, अनुज्ञेनं किंवा विनंतिनं आरत्या मनाला दाबून संवंग लोकप्रियतेला वस्त्री पडण्याइतकी ही किशोरी दुबळी नाहीं. असली लोकप्रियता पावाखाऱ्या सहज रगडल्या जाणाऱ्या एका धुळीच्या कणा-इतकी किशोरीला मातीमोल वाटते, असं बाबांना सांगा. जा. माझे मन माझे ! त्याच्यावर बाबांचा अधिकार नाहीं किंवा दुसऱ्या कुणाचाही नाहीं.

श्री. किशोरी, या अफाट विश्वाला आपल्या त्रिमुक्त्या हृदयांत कोडून ठेवण्यासाठीं केलेल्या स्वार्थत्यागापुढं डेव्हिडचं ब्राह्मण्य कःपदाय्य आहे. त्यागाचा त्याग करून आम्हां संन्याशांनाही खाली पाहायला लावण्याची ही सुसंधि साध.

किशोरी. ज्या दिवशीं तुमचा संन्यास कबूल करून मी तुम्हांला जन्मस्कार केला, त्याच दिवशीं मीही संन्यासिनीच झालें:—

षट्—(बिहागडा झपताला.)

या हृदयि कामना साध्य नच राहिली । प्रेमकलिका मला विगत-
मधु जाहली ॥ ४० ॥ गुणपाश छेदिला । त्यागशरिं वेधिला ।
बाहते रंधरजल । शांति नदि आटली ॥ १ ॥

श्री. किशोरी, माते, मी हरलों. तुझ्या बाबांच्या आज्ञेनं मी तुला उपदेश करण्याचा प्रयत्न केला, त्याची मला क्षमा कर. तुझ्या मनाच्या समाधानापुढे मला डेव्हिडच्या परावर्तनाची काडीभरही किंमत घाटत नाही. जा, स्वतःच्या स्वातंत्र्यानं स्वतंत्र संन्याशाचा तेजाभंग करणाऱ्या देवते, मी तुला प्रणिपात करतो—

पद— (चाल—गरज घुमंडमें बिजली.)

मृदुल कठिनता बघुनि सुदति तुझी हृदयि विकल करि लाज मज ॥ ४. ॥
जगति पराजिता तव विभवानें । युवतिजनां शिरताज तूं ॥ १ ॥

दुलारी. (प्रवेश करून) घात झालासं वाटतं ! कुठं आहेत बाबा ! स्वामीजी, आधीं सांगा, बाबा कुठं आहेत ?

श्री. ते घरांतच कुठं तरी असतील. काय झालं दुलारी ?

बिंदुमाधव. (प्रवेश करून) काय झालं दुलारी ?

दुलारी. डेव्हिड जोशी एकाएकीं कुठं नाहीसे झाले आणि त्यांच्या खोलीत मला हें पत्र सांपडलं.

बिंदुमाधव. कुणी उघडलं हें पत्र. (वाचू लागतो.)

दुलारी. मला क्षमा करा. फाजिल जिज्ञासेनं मी तें उघडलं.

बिंदुमाधव. एका अर्था बरंच झालं. किशोरी, हें पत्र मोठ्यानं वाच.

किशोरी. (वाचते) गुरुवर्षाच्या चरणीं साष्टांग प्रणिपात. गुरुजी, शेवटीं निराशाच विजयी झाली. मी काय करूं ? पतिताला दारीं कोण उभा करील ? ' तुमची मुग्गी मला द्या ' असं मी खिस्ती या ब्राह्मणांना कुठल्या तोंडानं सांगूं ? आत्मविकारीज आतां मार्ग नाही. हा देह मला असह्य वाटतो. शेवटचीं निमित्तं म्हणूनच एवढीच कीं, माझ्या बाबांच्या यडग्याशेजारीं पडलेल्या माझ्या देहाला आश्रय द्या. पुरूं नका. आणि माझ्या अस्थिचं गंगेत धावू देऊ करा. मरण्यापूर्वीं एकदा मन मोकळं करावंसं वाटतं. मृत्यूचा तें तेंच प्रवेश होत नाही. किशोरीला सांगा— (किशोरी थांबू लागते.)

बिंदुमाधव. देहाला तें झाली तर देवाचीसुद्धां भेट होते. पण किशोरीसारख्या मानवी माये । सुखता दयेचा द्रवदेखील येत नाही अं ?

आ. वाच-किशोरी, पुढं वाच.

दुलारी. तात्पर्य समजलं. आतां आधीं कबरस्थानाकडे चला.

किशोरी. नाहीं. तुम्हीं कुणीच येऊं नका. मी एकटीच त्यांना सोडवून आणीन. (जाते.)

विंदुमाधव. कळकळीच्या हजारां ऐकिव उपदेशांपेक्षां आत्मप्रत्ययच श्रेवटीं परिणामकारक ठरतो. चला, आपणा सर्वांनाही तिच्या मागोमाग गेलं पाहिजे. दुली, फाजिल चौकसपणाबद्दल मी तुला दोष देत असं पण त्याच दोषाबद्दल आज तुला शाबासकी द्यावी लागणार. चला.

दुलारी. (स्वगत) अर्हेच मी तशी हुषार ! नाहीतर ताई ! अं : ! !

(जातात.)

प्रवेश ५ वा.

स्थळ—मठ.

(ममता व पुट्टु पंडित)

ममता. आहांत ना तुम्हीं कबूल ?

पुट्टू. हें काय सूत्र ? ही धिडका कां लागली माझ्यामागं ? अरु ममते, तूं अगदीं मूर्ख आहेस.

ममता. म्हणूनच ना मी तुमच्या गळीं पडतं. आपलीं सारींजणं मठाजवळपास राहूं. होय म्हणा हो !

पुट्टू. होय म्हणा काय ? या जन्माच्या गाठी आहेत. ही कांहीं लक्ष्मोहळ्यांतली पदराची गाठ नव्हे कीं एका सवाष्णवाईतं आपल्या नवऱ्याचं नाव घेतांच सुटेल.

ममता. असं काय बरं ? एवढी कराच सही या अर्जावर. हें पहा, मी फाउन्टन पेनच आणलं आहे.

श्री—संन्याशानांही खाली पाहायला लावण्याची ही सुसंधि साध. पान ११०

The Manoranjan Press, Bombay.

डेविहड—अरेरे ! शेवटीं हिंनं मला फसवलं ! पान १२०

पुट्टू. तूंच कर सही. हा काय त्रास ? छे: छे:, पुरा कली आला खरा. या बायका आतां पुरुषांना अगदीच भारी होत चालल्या. अग वेडपे, मी केवढा मोठा दशग्रंथी ब्राह्मण आहे तें तुला माहित आहे ?

ममता. माहित आहे झणूनच तुझांला सहीं करायला सांगतें आहे. इतक्या सान्या मडळींची लग्न व्हायचीं आणि तुहीं ब्रह्मचारी राहायचें ? हें कुणाला कसे पाहवेल ? मी कबुल आहे, मग तुझांला कबुल करायला काय हरकत आहे ? खरंच मी कबुल आहे.

पुट्टू. अग पण मी कुटं कबुल आहे ?

ममता. द्याच आतां कबुली. असं काय बरं ? मालन, डेव्हिडराव, गुल्लेसोहेब, सारे हिंदु होणार आणि मीच तेवढी कां मागं राहूं ? तें कांहीं नाही. तुम्हीं कबुली दिलीच पाहिजे.

पुट्टू. कबुली दिलीच पाहिजे म्हणे ? काय तुझी सत्ता आहे वाटतं माझ्यावर ?

ममता. असे नाही तुम्हीं येणार बठणीवर. आतां चौदावं रत्न दाखवतें, मग समजेल.

पुट्टू. तुझ्यासारखे रत्न पदरीं बांधून घेण्यापेक्षां मी चौदावं रत्न देखील पत्करीन.

ममता. पण चवथं रत्नच बाहेर काढलं तर ?

पुट्टू. चवथं रत्न ? कुठलं बरं चवथं रत्न ? लक्ष्मी: कौस्तुभ पारिजातेक सुरा-अग सटवे !

ममता. आतां कसे ? तुमचं मद्यमांस खाणं सर्वांनीं दडपून टाकलं तरी मी आणीन चव्हाट्यावर. बोला, आतां करतां कीं नाही सही !

पुट्टू. आणि मी कबूल झालों-तर ? मग नाहीना यातलं कांहीं बाहेर फोडायचीस ?

ममता. अहो, हिंदू झाल्यावर मी असं करीन ? हिंदूंच्या बायका आपल्या नवऱ्याची अब्रू केव्हांही चव्हाट्यावर आणित नसतात.

पुट्ट. (स्वगत) आतां काय करावं ? हें बाहेर आलं तर प्रायश्चित्त ध्यावं लागेल. छे: छे:, माझ्यासारख्या विद्वान् ब्राह्मणावर प्रायश्चिताचा प्रसंग ! अब्रह्मण्यं ! प्रायश्चित्त घेण्यापेक्षां बायको पत्करून मोठेपणा घेतलेला काय वार्डट ? वर्तमानपत्रांतून नावासकट फोटो तरी येईल ? बाकी दिसण्यांत ही बरी आहे. ब्राह्मणाच्या कुळांतली आहे. चांगली सशक्त आहे. हुषार दिसते; आणि शिवाय ममता आहे. (उघड) ममते, तुझी दीनवाणी स्थिति पाहून माझं हृदय विद्रीर्ण होत आहे. ममत, दे तो कागद इकडे. तुझ्या केविलवाण्या स्थितीकडे पाहतांना माझे डोळे पाण्यानं भरून येत आहेत, त्यामुळं या इंग्रजी अर्जावरची सहीची जागा मला दिसत नाही. कुठं करूं सही ? (ती जागा दाखविते. सही करतो.) आतां कांहीं बोलायचं नाहीं बरं.

ममता. बोलायची गोष्टच नको. आणलंतच तसलं कांहीं तर गुपचुप रांधूनसुद्धां वाढीन.

पुट्ट. अरेरे ! शेवटीं स्मृतिच्या प्रमाणाला बाध येणार. ही आल्यानं माझं घर शून्य होणार. माझ्या घरचे देव जाणार. आमचं हिंदुधर्मशास्त्र काय म्हणतं कीं 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' जिथं बायकांच्या नावानं पूज्य झालं आहे, तिथंच देवता रममाण होतात.' अरेरे ! आतां देवता माझ्या देवघरांतून जाणार.

ममता. त्या रिकाम्या देव्हान्यांत आतां ममतेची स्थापना करा. चला, मी आहे कबूल.

(जातात.)

प्रवेश सहावा.

(खिस्ती कबरस्तानांत डेव्हिड)

डेव्हिड. पूर्ण समाधानासाठीं संन्यासाची कां आवश्यकता असते, तें आतां मला कळलं. सर्वत्यागी होण्यांत किती आनंद असता हा !- बाबांच्या थडग्याच्या या शेवटच्या दर्शनानं मन किती प्रसन्न झालं !-

पद-चाल (बरसात बरसती है)

खरी शान विरक्ती ये । खुशी मी परी मरु पाहें । देहा केंवि
जाव साहे ॥ धृ ॥ चिन्हि नोहुनियां जे करी सशंका । आतां
न ये कुशंका ॥ १ ॥

डेव्हिडचा अवतार आज संपला, उद्यां माझं धर्मांतर होणार होतं, पण आजच आतां माझं देहांतर होणार ! किती चमत्कारिक मरण येणार हें ! वैतरणी खरी की पुनरुत्थान खरं ? दोन धर्मांच्या संधीवर येणाऱ्या या मृत्युमुळं माझ्या आत्म्याला कुठली गति मिळणार ? किंवा कसलीच गति न मिळतां तो नुसता तळपत राहणार ? जीवनाच्या या पडद्यापलीकडे काय आहे, हें आतां मला स्पष्ट दिसत येईल. भिन्न धर्मसमजुतींच्या भ्रमानं कातावलेली बुद्धि आतां संक्षयरहित होऊन जाईल. सर्व संशय फिटतील, पण एका संशयार्चं काय ? उद्यां सकाळीं माझं पत्र मिळतांच किशोरीला काय वाटेले ? गुरुजी तिला माझं पत्र दाखवितील का ? लाज सोडून मी माझ्या प्रेमाचं पाप लेखी कबूल करून प्रायश्चित घेतलं खरं; पण माझ्या मनापासून देखील चोरून ठेवलेली ही कबुली वाचून किशोरीला काय वाटेले ? पौर्णिमेच्या चेद्रासारख्या तिच्या मनःप्रकाशाला राहूसारखा मी ग्रहण लावणार ? केवढा हतभागी मी ! स्वतः दुःखी तो दुःखी; पण माझ्या सहवासानं आनंदाच्या भरतील देखील दुःखाचा ओहोट लावतो. आनंद ? कुठं आहे आनंद ! हे रडवं जग हसविणारा आनंद ! कुठं आहे आनंद ! प्रेमांत ! प्रेमाचं माहेरघर म्हणजे अश्रूंचं साम्राज्य ! आणि अश्रू म्हणजे दुःखाच्या वज्राघातानं हृदयरूपी मेघांचा, नयनाकाशांतून कोसळणारा विनरगी रक्तांचा पाऊस ! पण आनंदाश्रू म्हणजे काय ? विश्वांतील असंख्य धर्मांच्या ईश्वरा, आनंदाश्रू मला मिळतील का रे ? कविकल्पनेच्या इंद्रधनुषी वावटळींतच आनंदाश्रू असतात का, खरेच कुणी ते अनुभविले आहेत ! बाबा, बाबा, तुम्हांला कधी आनंदाश्रू आले होते का हो ! धर्मांतराच्या पश्चात्तापानं केव्हां केव्हां तुम्हीं आसवं गाळित होतां, आवडत्या महाराष्ट्राच्या स्मरणानं तुमच्या पापण्या ओल्या होत होत्या, आवडत्या महाराष्ट्रांतल्या आवडत्या तुकारामाचे अभंग म्हणतांना डोळ्यांच्या गंगोत्रीचा झरा हृदयांच्या जळत्या घांटावर मणकर्णिकेची

काशीयात्रा करित होता. ह्यांतले आनंदाश्रू कुठले ? बाबा, तुमची झोंप इतकी गाढ नसे. माझी हांक तुम्हांला ऐकू येत नाही ना ! धर्मातराचा धोंडा छातीवर पडल्यानं तुम्हीं जमिनीला जखडून गेलांत वाटतं ? बाबा, असं काय बरं ! मी तो देवदत्त. डेव्हिड नव्हें मी ! माझं परावर्तन झालं. कळलं ना तुम्हांला ! उठा, बाबा, उठा. मला तिकडंच यायचं आहे. या रांगत्या देवदत्ताला दुडदुड धांवत स्वर्गाचा किनारा गांठायला तुमच्या शिवाय कोण हात देईल ! तुम्हीं एकदां हा रस्ता पाहिल्य आहे. मी ही पाहिला असेल; पण अगदीं अजाणपणीं पाहिल्यामुळं आता काहींच आठवत नाहीं. मग देतांना मला हात ! तुमचा आवडता अभंग म्हणू का ! मग तरी उठाल ? एका अं !

अभंग

बारे पांडुरंगा केव्हां भेट देशी । झालों मी परदेशी तुझ्याविण ॥

परदेशी ? अरेरे ! मी परदेशी—पांडुरंगा, हिंदुस्थानांत जन्म घेऊन तुझ्या—अभावों मी परदेशी !—(पुढं म्हणतो.)

ओवाळाची काया चरणावरोनी । केव्हां चकपाणी भेटशील ॥

तुका म्हणे माझी पुढाची आवडो । वेगें घालीं उडी नारायणा ॥ १ ॥

वेगें घालीं उडी नारायणा. कुठला उडी घालणार तो ? महाराष्ट्राचा तुका म्हणत असे कीं, 'माझ्या लेखीं देव मेला, असो त्याला असेल.' बाबा, देव मेला बरं. आम्हीं त्याचीं मुलं. ना ? आमच्याशिवाय दुसरं कोण आहे त्या बिचान्याला ? उठा, देवाला आपण जिवंत करूं. 'आम्हीं विठ्ठलाचे दूत, यम आणुं शरणागत.' यमाच्या पाशांतून देवाला सोडवूं या. उठा. किशोरीला हांक मारूं ? किशोरीला ?—(दचकून) अरेरे ! स्वप्नच सारं ! स्वप्ना, आतां स्वप्न हो. भ्रमाच्या भ्रांतीनं मला सुलवूं नकोस. विसरीच्या विसरभुलीनं आत्महत्येची विस्मृती पाडूं नकोस. बाबा, उठा आतां मीही आलोंच. हें हिंदुत्वाचं वस्त्र—माझ्या आवडत्या महाराष्ट्राचं हें आवडतं उपरणं मला आतां गळय भावती गुंडाळूं दे. महाराष्ट्राचं वस्त्र पांघरून आतां स्वर्गाचा मार्ग गाठूं दे. शिवाजीच्या महाराष्ट्रा, तुझ दर्शन आतां स्वर्गांत. तुकारामाच्या महाराष्ट्रा, तुझं भजन आतां स्वर्गांत. बजाजी

निंबाळकरच्या महाराष्ट्रा, तुझं परावर्तन आतां स्वर्गांत. (उपरणं झाडाला बांधतो.) डेव्हिडच्या जीवनाचा हा मिणमिणता दिवा मालवणार. आतां कुठल्या खेहाचं स्मरण करूं? कसलं भय? लाजेला गळफास लागल्यावर जळत्या जगाच्या धगधगाटालासुद्धां आतां मी भीणार नाहीं. किशोरी-किशोरी-

पद—चाल. (कटत नाहीं.)

मरण दिनि मजला करिं सुखें सफल काम । श्रवणासि तनुनाशिं
वचन तव हरिनाम ॥ ४ ॥ हरिल मम अघनगा । नयनिंची त्रिपथगा ।
अधर तव तुलसिदल सुलभ करि सुरधाम ॥ १ ॥

किशोरी-किशोरी—

किशोरी. (धांवत येऊन) काय आज्ञा आहे?

डेव्हिड. गळफासाशिवाय स्वर्ग गांठला का? स्वर्गाच्या देवते, तू कुठून बोलत आहेस?

किशोरी. डोळे उघडून पहा. तुमच्या हृदयांतली किशोरी बाहेर येऊन उभी राहिली आहे.

डेव्हिड. डोळे उघडू? छे, नाहीं. हा आनंदाचा भ्रम नाहीसा होईल. माझ्या हृदयाची वज्रकपाट फोडून बाहेर येऊन उभी राहणारी किशोरी दगा देईल.

किशोरी. हृदयांतली असो किंवा बाहेरची असो—किशोरी दगाबाज नाहीं. किशोरी दगाबाज असती तर तिनं आपलं हृदय पारखण्यासाठी डेव्हिडनां आत्महत्येपर्यंत येऊं दिलं नसतं. डेव्हिड, डोळे उघडा.

डेव्हिड. किशोरी? खरीच किशोरी! अरेरे! मृत्यु देखील माझ्या परावर्तनाला आड येतो! किशोरी, घरीं जा. हा देखावा तुझ्यानं पाहवणार नाहीं.

किशोरी. खरोखरच नाहीं; आणि म्हणूनच मी येथून हालणार नाहीं. डेव्हिड, हा काय अविचार चालला आहे?

डेव्हिड. ही विचाराची परमावधी आहे. किशोरी, जगण्याचा मला काय अधिकार आहे? मला धर्म नाहीं, आईबाप नाहीं, घरदार नाहीं,

खेहीसोबती नाहीत, प्रेमाच्या जीवनाचा एक कण ठेवायला देखील मला कुठं जागा नाही. जगानं माझ्याशीं फारखत केलं. आतां मी जगू तरी कुणासाठीं ?

किशोरी. माझ्या शब्दासाठीं. डेव्हिड, मुशिक्षित माणसाच्या नांवाला कलंक लावणारा हा अत्याचार तुम्हीं कां करित होतां ?

डेव्हिड. मी एकदां सांगितलं ना ? किशोरीदेवी, माझ्या या मताला कुणी वेडेपणा म्हणतील. मी त्यांना दोष देणार नाहीं. जें माझ्या बाबांनीं अजाणपणें घालविलं आणि जें परत मिळविण्याविषयीं त्यांनीं मरतांना माझ्या-कडून शपथ घेववली, तें माझं हरपलें ब्राम्हण्य मिळण्याची आशा पूर्णपणें नाहींशीं झाल्यावर मी जगूं कशाला ?—यांवा, तुम्हीं काय म्हणणार तें मी समजलों. पण जी भावना एकदां बाणली, ती आतां बदलणं अशक्य आहे. नुसत्या धर्मसमजुतीच्या धुक्यानं धर्मोदयाच्या प्रकाशाची माझी उणीव भरून निवणार नाहीं.

किशोरी. तुमचं परावर्तन करायचं धर्ममंडळानं कबूल केलं ना ?

डेव्हिड. पण कोणत्या अटीवर ? कितती विलक्षण अट ती ! किशोरी देवी, हा देह मी आतां टाकणार. तो विचार आतां बदलणं अशक्य आहे. तुम्हीं कां उगीच आलांत ? मी इथंच आहे, हें तुम्हांला कसं कळलं ?

किशोरी. कसंही कळेना. मी इथं आलों, तुमची ही स्थिति पाहिली. तुमचा निश्चय कळला. आतां तुम्हांला सोडून कशी जाऊं ? डेव्हिड—

डेव्हिड. हें काय किशोरी देवी, मला मघांपासून तुम्हीं डेव्हिड कां म्हणतां ?

किशोरी. जिवाळ्याची जाणीव उत्पन्न झाली म्हणजे परकेपणाचा प्रपंच नाहीसा होतो. डेव्हिड, माझ्या शब्दासाठीं—

डेव्हिड. मरण्यापूर्वीं मला हे शब्द ऐकायला मिळाले. केवढा मी भाग्यवान् !

किशोरी. भाग्यवंताच्या भाग्याचा वाटा आपल्यालाही मिळावा, असं कुणा भाग्यहीनाला वाटणार नाहीं ? डेव्हिड, हा आत्महेत्येचा विचार सोडा.

डेव्हिड. कां म्हणून ? देवी, इकडे पहा. या मातीच्या ठिसुळ ढेंक-
ळाखालीं माझ्या बाबांच्या अस्थि सडत पडल्या आहेत. थडगं
उकरण हा गुन्हा नसता तर त्या कोरड्या हाडांना मी माझ्या
डोळींच्या गोंगेनं भिजवून टाकलं असतं. या रूक्ष भूमीतील ओसाड दगड-
माती माझ्या अश्रूंचीं शिंपणीं घालून एका क्षणांत फुलत्या हिरवळीनं
फुलवून टाकली असती. देवी, तिकडे पहा. त्या वेली पहा, तीं कोमल
पुष्पं पहा, तीं संमार्जित भूमी पहा, काळ्याकुट्ट हृदयांच्या हाडांवर झांकण
घालून फुक्या स्तुतीनं काळवंडलेले ते पांढरे शुभ्र दगडी तक्ते पहा !
काळ्या देहाचीं पांढरीं हाडं खिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली तरी या उकिर-
ड्यांतच सडत रहाणार. त्या नंदनवनांतली जागा कुणासाठी आहे ? आम-
च्यासाठीं तर खास नव्हे. म्हणूनच देवी, मला ब्राह्मण्याच्या अंभावीं मरण
कवटाळण्याची लालसा वाटली.

किशोरी. डेव्हिड, ब्राह्मण्य मिळण्याचो खात्री दिल्यावर तुम्हीं
आत्महत्येचा विचार रद्द कराल का ?

डेव्हिड. धर्ममंडळाची अट कशी पुरी होणार ? नका—मला खोटी
आशा देऊ नका.

किशोरी. खोटी आशा नव्हे. तुमचं ब्राह्मण्य तुम्हांला मिळालं
असंच समजा.

डेव्हिड. असं कसं समजूं ? छेः, ती गोष्ट आतां अशक्य आहे.
धर्ममंडळाचा ठराव कां फिरेल ?

किशोरी तें तुम्हांला मग सांगेन. षण आधीं मला वचन द्या,
माझ्या हातावर आपला हात देऊन, तुमच्या वडिलांच्या समाधीला साक्षी
ठेवून, आत्महत्या करणार नाहीं असं मला वचन द्या. नको तो मेल
दुष्ट विचार. या-पुढं या. हात पुढं करा. ही मी या समाधीच्या एका
बाजूला रहाते. हं-तिथूनच हात पुढं करा. असे कांचरूं नका. करा ना
तो हात पुढं. ह ठेवा तो हात या हातावर. असं—आतां तोंडचं वचन
उचारा पाहूं.

डेव्हिड. या बाबांच्या अस्थि साक्ष-ब्राह्मण्य मिळत असेल तर मी
आत्महत्या करणार नाहीं.

किशोरी. (त्याचा हात घट्ट धरून) हं-थांबा. हात मागं घेऊं नका. असाच आतां हा माझा हात धरा. ऐका, देवदत्त, ऐक. या तुमच्या पित्याच्या अस्थि साक्ष-ही किशोरी आपल्या पित्याच्या संमतीनं आपला हात तुमच्या हातांत देऊन वर देव आणि ग्वाली हा ब्राह्मण-यांच्या साक्षीनं या श्रणापासून तुमचा धर्मपत्नी झाला. जय भगवन् ! (मूर्च्छित होते. डेव्हिड सांवरतो.)

डेव्हिड. किशोरो-किशोरी, सावध हो. अरेरे, शेवटीं हिनें मला फसवलं. हिच्या पूर्वीच्या वृत्तीनं कसा चकलों मी ? किशोरी, -

किशोरी. देवदत्त, या अभिमानिनीला तुम्हीं आपल्या हृदयाचा आसरा दिलात ? क्षमा करा, माझ्या आंधळ्या अभिमानाची मला क्षमा करा.

डेव्हिड. ऊट किशोरी. डेव्हिड असो किंवा देवदत्त असो. या हृदयांत राहणारा जोव दीन असला तरी दुबळा नाही. किशोरी, दिलेलं वचन मी पाळीन. पण तुझं पाणिग्रहण ? नाही किशोरी, तुझं पाणिग्रहण करण्याची माझी योग्यता नाही.

किशोरी. हा अपात्र हात मी तुम्हांला अर्पण केला आहे. तुम्हीं त्याची याचना केव्हांही केली नाही, हें मी विसरलें नाही.

डेव्हिड. माझं पत्र तूं उद्यां पाहिलं असतंस तर -

किशोरी. तें पत्र मी पाहिलं. (दोघेंही स्तब्ध राहतात) तें पत्र मी पाहिलं आणि त्याचक्षणीं हा अभिमाना जीव मी या पायावरून कुरवडून टाकला.

डेव्हिड. फसलों, भवितव्यतेनें शेवटीं मला दगा दिला.

किशोरी. नाही. तुम्हीं फसणार होतां. पण (थडग्याकडे बोट दाखवून) या पुण्यपुण्याच्या जागत्या ज्योतीनं माझ्या डोळ्यावरचें मोहपटल नाहीसं केलं. आणि तुम्हाला पापाच्या फांसावरून खालो उतरवलं.

डेव्हिड. किशोरी, अशक्य ! माझं मन सांगातं, अशक्य ! तुझ्या जलौकिक स्वार्थत्यागानं मला माझं ब्राह्मण्य मिळेल खरं पण स्वार्थाच्या संपादणीनं ब्राह्मण होण्यापेक्षां जन्मोजन्म पतित राहणंदेखील मला आनंद-

दायक वाटेल. इतर कुणा ब्राह्मणकुमारीनं आपला हात मला दिला असता तर त्याचा स्वीकार करून मी आनंदानं ब्राह्मण झालों असतों. पण माझं चोरटं प्रेम मी विसरलों नाहीं. नाहीं-किशोरी, तुझं पाणिग्रहण मला अशक्य आहे. तुझ्या पाणिग्रहणानं मी आपमतलबी, बेइमान, ढोंगी, स्वार्थसाधू ठरेन. नाहीं-तुझं पाणिग्रहण मला अनुचित आहे.

किशोरी. देवदत्त, हें माझं हृदय चिरून पहा. स्वार्थत्यागाच्या चित्तेवर धगधगणारं प्रेमाचं प्रेत तिथं तुमच्या नजरेला येईल. काव्यांतून ज्याला प्रेम म्हणतात त्या भावनेची होळी झाली. कर्तव्याची तीव्र जाणवि हेंच आतां माझं प्रेम. याच प्रेमाच्या संस्थापनेसाठीं आतां हा संन्याशाचा सत्सार आनंदानं थाटूं या. ईश्वरी तेजाच्या सुवर्णग्रंथीनं बांधलेल्या या हातांनीं आचार्यांना आतां नमस्कार करूं चला.

डेव्हिड. मला आतां ब्राह्मण्याची जरूरी नाहीं. निःसीम प्रेमाच्या अहेतुक जाणिवेनं ओथंबलेलं एक हृदय माझ्या दयेनं अश्रु ढाळित आहे, हें पाहूनच मी कृतार्थ झालों. जगांतल्या साऱ्या धर्मीनां मी आतां आनंदानं पायांखालीं तुडवीन. नाहीं-मी या मोहाला बळो पडणार नाहीं. किशोरी, या तुझ्या अलौकिक उपकारांच्या ऋणानं मी आमरण-नव्हे जन्मोजन्मीं तुझा ऋणाईत राहिन. तुझ्या दिव्य देणगीचा स्वीकार करण्याचं धैर्य माझ्या अंगीं नाहीं, याची मला क्षमा कर. (जातो. व विंदु. व श्री. येतात.)

किशोरी. बाबा-बाबा-त्यांना थांबवून धरा. माझ्या पाणिग्रहणाचा त्यांनीं उपहास केला, आतां मी काय करूं ?

विंदुमाधव. धीर धर. आचार्यांनींच आतां डेव्हिडची समजूत घातली पाहिजे.

श्री. गुरुजी, आतां संन्यासी कोण ? संसाराला दूर लोटून मी संन्यासी म्हणावितों, पण संन्यासाच्या त्यागानं संसारी होण्याचं धाडस करूं पाहणाऱ्या एका संन्यासिनीचा त्याग, स्वतःच्या स्वार्थासकट ज्यानं झुगारून दिला तो संन्यासी कीं संसारी ?

विंदुमाधव. माझ्या मुलांनो, तुम्हां सर्वांचाच मला अभिमान वाटतो. संसाराच्या त्यागानं तूं श्रेष्ठ. संन्यासाच्या त्यागानं किशोरी श्रेष्ठ

आणि संन्यास आणि संसार या दोहोंच्याही त्यागानं डेव्हिड-नव्हे देवदत्त-माझा लाडका जामात, सर्वांहूनही श्रेष्ठ ठरला.

श्री. चल किशोरी, आपण आतां सर्व मिळून देवदत्ताची विनवणी करूं आणि त्यागाच्या त्यागाला सहज लीलेनं झुगारणाऱ्या त्या वीरपुरुषाची समजूत घालूं. त्याच्या परावर्तनावर इतर सर्व परावर्तनं अवलंबून राहिलीं आहेत. अलौकिक आत्मत्यागाच्या हवनानं जगत्कार्याची ध्वजा फडकावण्याचा मान घेण्यासाठीं आतां देवदत्ताला तुझं पाणिग्रहण करणं भाग आहे. तसं होण्यासाठीं हिंदूच्या शंकराचार्यांचा हा प्रतिनिधी त्या खिस्ती महात्म्याच्या पायावर हें संन्यासी मस्तक टेवण्यालादेखील तयार आहे.

(जातात.)

प्रवेश ७ था.

स्थळ-देवघर.

(दुलारी व सुब्रह्मण्य.)

सुब्रह्मण्य. तूं नाचवशील तसं मला नाचलं पाहिजे खरं. आतां तरी हा पोषाख तुझ्या मनासारखा झाला ना ?

दुलारी. मुळींच नाही. वरच्या फेट्याशिवाय या आमच्या पंजाबी पोषाखाला मुळींच शोभा नाही.

सुब्रह्मण्य. ठीक आहे. आतां हा पहा फेटा बांधतो. (तो फेटा बांधतो. ती हंसू लागते.)

दुलारी. जिव्हाचापल्ल्याचं कितीही शौर्य दाखवलं तरी खरं वीरपुरुष दिसण्यासाठीं मद्रदेशीयाला पंजाब्याच्याच तोंडाकडे पाहावं लागेल.

सुब्रह्मण्य. मग मी कुठं नाकबूल आहे. चोवीस तास तुझ्या तोंडाकडे पाहत राहायला मी तयार आहे.

दुलारी. बायकांच्या तोंडाकडे पाहत राहिल्यानं काहीं पुरुषांच्या अंगी शौर्य येत नाही.

सुब्रह्मण्य. पण बायकांच्या तोंडाकडे पाहिल्यामुळच पुष्कळशा शूरांना शौर्यानं माळ घातली आहे.

दुलारी. त्यासाठी आधी त्या बायकोनं त्याला माळ घालावी लागते.

सुब्रह्मण्य. मग आतां उशीर कां? तुझ्या अनुकरणानं मी परंपरा झुगारून दिली आणि आतां मला माळ घालण्यासाठी मात्र तूं परंपरेंतल्या मुहूर्ताची वाट पाहत राहणार? तें कांहीं नाही. हा फेटा तूंच मला बांधून दिला पाहिजे. आणि अशा रितीनं माझं मस्तक तुझ्या ताब्यांत जातांच माझ्या गळ्याला तुझ्या करमालेचा विळखा पडला पाहिजे. (ती फेटा आणून त्याच्या डोक्यावर ठेविते.)

दुलारी. पडलं ना आतां डोक्याला झांकण ?

सुब्रह्मण्य. हें झांकण मजवृत्त व्हायला तुझ्या करपाशाचीच तेवढी जरूरी आहे. आतां का लाजतेस? दुलारी आणि लाज? साऱ्या जगाला नाचविणारी दुलारी आपल्या वल्लभालाच लाजू लागली, असं कुणाला शपथ घेऊन सांगितलं तरी खरं वाटणार नाही. आणू का गुलेलू साहेबाला बोलावून ?

दुलारी. काय फसला विचारा! कुणाला कांहींही वाटो. मला अचारीतीनं देखील परावर्तनं घडवून आणावार्शी वाटतात. त्यांच्याच भाषेत बोलायचं म्हणजे 'बहकलेलीं वासरें पुनः गोठ्यांत यावीं.' मग तीं कशींही का येईनात.

सुब्रह्मण्य. वासरांचं मला काय होय? पण या बहकलेल्या-

दुलारी. बैलाला म्हणायचं नाही बरं. मग मी अगदीच गरीब गाय ठरेन. मला कुणी गरीब गाय म्हटलं तर माझा अपमान केलासं वाटतं.

सुब्रह्मण्य. मलाही तसंच वाटतं. पण तूं गरीब गाय नाहीस हें ठरायला प्रेमाच्या कठोरपणाचा गळफास घालून आधीं या सुब्रह्मण्याचा प्राण घे.

दुलारी. असा प्राण कंठीं आल्याशिवाय कंठाला मिठी घालून हातीं काय लाभणार ?

सुत्रहण्य. तर मग आतां उशीर कां लावतेस ? हे तुझे हात असे या कंठाभोवती घालून—

गुलेलू. (हिंदुवर्षांत प्रवेश करून) अं: ! हा काय चमत्कार ? दुल्यारी, हें काय ? आतां नीं हिंदु झालों. पहा, हें माझे यज्ञोपवीत पहा. माझ्या कंठीचें हें यज्ञोपवीत तुझ्या करपल्लावाच्या गांठीशिवाय अपुरें आहे.

दुल्यारी. तुमच्या ब्रह्मप्रयत्ना लयाच्या गांठीची जोड द्यायला मालन नव्हे—मालिनीबाई तयार आहेत. काय करूं, यशवंतराव, माझ्या बाबांच्या आज्ञेनें मला आतां यांनाच माळ घालायची लागणार. साऱ्याच सवलती एकदम द्यायला धर्ममंडळ तयार नाहीं. त्यांनीं तुम्हाला धर्त्रिय ठरविले आहे.

सुत्रहण्य. यशवंतराव, असे नाराज होऊं नका. मालिनीबाई तुमच्या पत्नी व्हायच्या फारच अनुरूप आहेत.

गुलेलू. पण ती कुठें कवूल आहे ?

मालन. (प्रवेश करून) दुल्यारीबाई, आतां मी काय करूं ? आचार्यांच्या विनंतीवरून डेव्हिडराव—नव्हे देवदत्त किशोरीच्या पाणिग्रहणाला कवूल झाले.

सुत्रहण्य. काय म्हणतस ? आचार्यांनीं देवदत्तांची विनवणी केली ?

मालन. नुसती विनवणीच काय ? भेरसभेंत डेव्हिडरावांच्या पायावर मस्तक ठेवून त्यांनीं किशोरीच्या पाणिग्रहणाची भिक्षा मागितली.

सुत्रहण्य. धन्य त्यागराज ! दुल्यारी, आचार्यपदाला त्यागराजाचेंच मस्तक अगदीं योग्य आहे यांत शंका नाहीं.

गुलेलू. पण आतां मी काय करूं ?

मालन. पण आतां मी काय करूं ?

दुल्यारी. परस्परांचें पाणिग्रहण करा.

सुत्रहण्य. यशवंतराव, तुमचा हात इकडे घ्या. मालिनीबाई, या माझ्या यशवंत यशवताचा हात धरून आतां मुखाचा संसार करा.

री. आतां एक शब्दसुद्धां बोलायचा नाहीं. चला, असेच हात घालून आमच्या घरीं चला. कन्यादानाची तयारी करून बाबा तुमच्या येण्याची वाट पहात आहेत.

सुब्रह्मण्य. या ब्राह्मणाला आधीं नमस्कार करा. (तीं नमस्कार करतात) अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव. आतां या ब्राह्मणाला दक्षिणा ?

गुल्लेळू. दक्षिणा काय देऊं ?

सुब्रह्मण्य. दुलारीच्या मागल्या चाळ्यांचा आतां उच्चार सुद्धां करायचा नाहीं, एवढीच दक्षिणा मला पुरे. चला (गुल्लेळू क मालन जातात.)

दुलारी. आतां ?

सुब्रह्मण्य. आतां काय ? लग्नमंडप आपली वाट पहात आहे. या जोडप्यांचंच अनुकरण करून असे हातांत हात घालून गुरूजीं समोर हजर होऊं.

दुलारी. आधीं मला एक वचन द्या. काय तें आधीं नाहीं सांगणार. मुकाट्यानं माझी अट धर्ममंडळाकडून बदवलीत तशीच हीही कबूली द्या. किशोरीताईंचं लग्न झालं नसतं तर आपण अशींच रडत राहिलों असतो कीं नाहीं ? आधीं तिच्या ऋणांतून उतरवाई झालं पाहिजे.

सुब्रह्मण्य. हं समजलों. अग, मला आतां कुठं हवं आहे हें सर्वाधिकारित्व ! तेंच देऊन टाकूं तुझ्या ताईच्या नवऱ्याला. मग तर झालं ना ! तूं आणि मी. यांतच माझा सर्व अधिकारयोग आला. अहाहा ! धन्य धन्य हा संसार ! (जातात.)

प्रवेश आठवा.

स्थळ-नूतन मठ.

(विदुमाधव आणि श्री.)

श्री. केवढा भाग्याचा दिवस उगवला ! परंपरेच्या घनदाट अमावास्येचा काळाकुट्ट अंधकार दूर सारून नवजीवनाचा देदिप्यमान सूर्य आज क्षितीजावर झळकू लागला —

पद. चाल—(खेळ रद्द होरी.)

कालतम गेला । दशदिशा दिग्धला उजाळा । दिपविला ॥ ३० ॥

कनकगुण जनांचा । परिसि मृदु मनाचा । सुवर्णाभरणयुत झाला ॥ १ ॥

बिंदुमाधव. हे वृद्ध नेत्र या आनंदाच्या देखाव्यानं आज तरुण होऊं पहात आहेत. कुणाचं वर्णन कसं करूं ? त्यागाच्या कसोटीत प्रत्येकानं एवढी चढाओढ चालविली आहे की, त्यांत सारेच पहिले आले. पण त्यागराज, एवढ्यावर थांबलं नाही. हा इंडियन उइटनेसचा अंक पहा. दीड कोटींचं अजून भांडवल उभारून मेथॉडिस्ट मिशन सारं हिंदुस्थान खिस्ती करण्याकरितां चाल करून येत आहे.

श्री. त्याची भीति मला वाटत नाही. आमच्या शंकर मिशनची स्थापना झाल्याची बातमी जाहिर होतांच-या पहा, लाखों रुपयांच्या देणग्या दिल्याबद्दल मुंबईच्या नवधर्मीय धनिकांच्या तारा आल्या. पैसे मिळतील, पण गुरुजी, मागसंच मिळणं मोटं काटेण आहे. पैसा म्हणजे एक गुलाम आहे. फटके मारतांच हात जोडून पुढं उभा राहतो. पैशाची मला पर्वा वाटत नाही. कर्तव्यासाठीं स्वार्थत्यागाला सिद्ध झालेल्या एका नेकाच्या माणसाशी कुबेराची अपार संपत्तिदेखील मातीमोल ठरेल. पण ही माणसं कुठे मिळणार ?

बिंदुमाधव. तीही मिळतील. नवी पिढी इतकी अनुदार नाही. अज्ञान अज्ञातावस्थेत असलेली तरुण पिढी आपल्या जाज्वल्य कर्तव्यदक्षतेनं सान्या जगाला दिपवून टाकित असल्याचं पाहायला त्यागराज, या वृद्ध नेत्रांत आतां पुरेसं तेज राहिलं नाही. ईश्वर करो आणि ती नवी पिढी तुला साहाय्यक होवो.

श्री. तथास्तु. गुरुजी, हिंदुधर्माच्या वाटेतले काटे आतां दूर झाले. शंकराचार्यांच्या मठाचा तरुण कोसळला जाऊन फलपुषित लतावृक्षांचं निसर्गरमणीय असं हें उद्यान बनलं, कडीकुलपांचीं दारं कोसळून पडलीं, भिंतीचं व्यवधान नाहीसं झालं, सिंहासनाचा उंचपणा जमिनदोस्त झाला, मुकुटाचा धोंडा हवेंत उडाला, मालदार चौपदारांची ओरड बंद झाली, भर दिवसा पाजळलेली अभिमानाची दिवटी मालवली, वैभवाचा शृंगार

सजविणारे हत्ती घोडे देखील बंधमुक्त होऊन स्वैरसंचार करू लागले. आकाशाच्या चांदव्याखाली चमकणारं भूमातेच्या कडेवरचं हें उघडं मैदान आतां बूटजोड्यांनोदेखील प्रतिबंध करणार नाहीं. या शून्याच्या शून्य मंदिरांत प्रणवाची निराकार मूर्ती विराजमान झाली. पायींच्या पादुका देव्हान्यांतल्या देवता बनल्या. पावलांची देवळं उभारतांच मस्तकाचा अभिमान नाहीसा झाला. जगद्धर्माचं हें मुक्तद्वार जगताचं मंगल करो, एवढाच गुरुजी, मला आशीर्वाद द्या.

विंदुमाधव. तथास्तु—त्यागराज, केवढा आनंदाचा दिवस हा ! किशोरीचा विवाह होऊन डेव्हिडचं परावर्तन होण्यासाठीं भारतवर्षाच्या शंकराचार्यांची मान आज प्रथमच वाकली गेली. हा अवर्णनीय प्रसंग पाहून शिवलत्रपतींच्या स्वर्गींच्या डोळ्यांना मानवलोकींच्या आनंदाश्रूंचा पाझर फुटला असेल. खरोखर, आचार्यांची आज्ञा पाळण्यासाठीं स्वतःच्या मताला वळी देणारा माझा जामात, शंकरमिशनचा कार्याध्यक्ष होण्याला पूर्णपणे पात्र आहे. गुलेलू यशवंतरावाच्या मदतीनं त्यानं या मिशनचं कार्य संपादावं आणि पूर्वानुभवाच्या जोरावर शंकरमिशन अजरामर करावं.

श्री. तशी सनद आतांच मंजूर करा. (दंपत्ये येतात) हा आला माझा संसार ! विजयी भव—अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव. देवदत्त, तुमच्या स्वार्थत्यागानं आज केवढं कार्य झालं पहा. हजारों खिस्ती आतां परावर्तनाचे अर्ज सादर करू लागले आहेत.

सुब्रह्मण्य. माझा एक आहेर आहे. धर्ममंडळाच्या संमतीनं मी माझं सर्वाधिकारित्व देवदत्तांना अर्पण करतो. दुलारी, आतां किशोरीचं ऋण फिटलं ना ?

श्री. देवदत्त, अधिकारत्यागानं संन्यासी झालेल्या सुब्रह्मण्यांच्या ह्या देणगीचा स्वीकार करा.

देवदत्त. जशी आज्ञा. सर्वांनींच मला ऋणायित केलं आहे. पण माझी एक याचना आहे. अकृत्रिम स्वार्थत्यागानं मला ब्राह्मणत्व देणारी ही देवता आमरण किशोरीच राहो, एवढा मला आशीर्वाद द्या.

श्री. तथास्तु. आतां हा समारंभ संपत आला.

सुब्रह्मण्य. थांबा-थांबा-एव्हांच कुणी जाऊं नका. या समारंभाला आलेल्या कुणा खिस्त्याला पुनः वर्णाश्रमांत यायचं असेल तर त्यांना याच दिवशीं सरसहा दीक्षा देण्याची मला अनुज्ञा झाली आहे. कुणाचे असे असतील तर आतांच सादर करा. आजची संधी विनमोल आहे.

श्री. ठीक आहे. तसे अर्जही आतांच घ्या. देवदत्त, मी संसारी झालों असतो तर या विश्वाच्या अमर्याद प्रपंचापासून कुटुंबवत्सलतेनें माझी ताटातूट केली असती. आज माझा संसार किति अफाट झाला पहा ! हा माझा संन्याशाचा संसार विपयीजनांच्या संकुचित प्रेममय संसाराला लाजविणार नाही. का ?

डेव्हिड. खरं आहे. उगवत्या जगाला ही कबुली देणं भाग आहे. धन्य धन्य हा संन्याशाचा संसार !

भरत-वाक्य.

(जागिये गोपाललाल)

या उठा त्यजा विलास । निकट करा ईश्वरास । आला सांत्वनास ।
जनमनःसविता । या ॥ धृ० ॥ विकसितमति स्वजन धाम । झालें कीं
पूर्णकाम । आतां संन्यास नाम । देइ विजय । या ॥ १ ॥

समाप्त.

